

ВАЛЕРІЯН
ПІДМОГИЛЬНИЙ

ОСТАП
ШАПТАЛА

повість

ХАРКІВ
1921Р

ВИЛУЧЕНО

191

ВАЛЕРІЯН ПІДМОГИЛЬНИЙ

ОСТАП
ШАПТАЛА

ПОВІСТЬ

ВСЕУКРЛІТКОМ

ХАРКІВ

1922.

Друковано в кількості
3000 примірників.
Грудень 1921.

ОСТАП ШАПТАЛА.

(повість).

До початку Великодньої заутрені лишалося ще досить часу. Остап Шаптала поставив, як то прохали батьки, дві свічки—одну Христові, а другу—святому Миколаєві,—і уважно оглянув церкву. Сіра й вогка, вона повна була незрозумілого шамотіння старого дяка й боязких згуків обережної людської ходи. В темних кутках невинно шепотіли й глибоко зітхали баби перед напівосвітленими іконами.

Важке напруження панувало в церкві. В одчинені двері на шпиньках заходили люди, ніби ховаючись, ніби йдучи на злочин. Шаптала вийшов з церкви в садок, що її оточував. Там він ліг під деревами горилиць.

Ще не встиг він торкнутись головою землі, як широкий капелюх зліз йому на обличчя й затулив очі. Шаптала пролежав так кілька хвилин, відчуваючи під головою м'яку, холоднувату землю. Все тіло його мов прилипло до неї й злилось з її життям; мозок мов перетворився у вогку грудку і думки з'явилися темні й криві.

Шаптала лежав не рухаючись і прислухався до того, що робилося в далеких глибинах землі. Почув, як звідтіль невинно

вириваються сили, розносяться вітром і накладають на все тавро жадоби. Він згадував, як жадібно випростували в день два дерева своє зазеленіле гилля, як напружались їхні стовбури, утворюючи молоде листя. Трава з якимсь одчаєм з'явилась на степах і кожна стеблина подібна була до широко — розтуленого рота галчати.

Вдень дітвора гасала по вулицях і птахи кричали на небі; від почуття весни широкі посмішки лазили по обличчях людей, — в їхньому серці теж щось оживало і тавро жадоби не минало й їх Бажання було написано в посмішках людей, в їхніх побільшених рухах, на їхніх чоботях, вкритих весняним болотом.

Старий камінь край села теж бажав заслатися зеленим мохом. Так робив він впродовж сотень років, і мох захищав йому холодну душу від сонця.

Жадоба й жага обнялись та в легкому танку, регочучи, пурхали над землею. А з їхнього реготу плодилось в повітрі безліч бажань, що ними труїлися навіть каміння.

Земля ж готувалась завдовольняти. Спокійно чорна повстала вона узгіррями й розпадалась долинами, перетворюючись у велетенське лоно невидимої жінки. І все припадало до неї у млоснім напруженні та бажанні.

Шаптала раптом підвівся й сів. Капелюх упав йому на коліна, а погляд майнув у синю далечінь і зник там.

Ця спрага землі і людей, їхнє запекле шкварчання на багатті бажань, були Шапталі незрозумілими й чужими. Він дивився навкруги, бачив рух та намагання, і це гнобило його, прикро вражало тепер. коли він і на мент не забував, що вдома конає його сестра. Думка про безглуздя її смерти спинила його серед світового руху.

Вітрець бігав між деревами, ніби гуляючи з ким у Панаса.

Шаптала підніс свою голову до неба. Але й там навіть найменші зірки випростались з темряви і так яскрились, мов би на кожній теж була весна і теж має воскреснути який Христос.

Шаптала стояв коло церковних грат, притулившись до їх чолом, і дивився, як юрба шикувалась круг церкви, виставляючи наперед кошики з пасками, крашанками й салом. Біля кожного кошика запалювалась свічка, і круг церкви утворилось полохливе вогняне коло.

Одразу викинули в повітря згуки всіх дзвонів, від чого те зробилось важким и масуватим. Разом з дзвонами підвелися

шапки й брилі з чоловічих голів та посипалися на всі боки мовчазні хрести.

Свідомість, що свято це ще побільшить біганину людей і їхню радість завдала тремтіння Шапталі, і він, одвернувшись, почвалав до дому.

В церкві облишили дзвонити. Шаптала озирнувся й побачив, як чорною хвилею сунулись за ним люди. А він не хотів, щоб вони наздогнали його та оточили своїм галасом: тому він завернув набік і дістався невеличкого гайку. Став там обпершись на стовбур дерева й дивився, як плазували люди по дорозі. Місяць клав йому тінь на половину обличчя і здавалось, що та половина спить.

Люди вже невиразною плямою сіріли за кучугурами. Пройшли, поспішаючись, старі бабусі, хитаючись на всі боки.

Коли все затихло і згасла церква, темним дозорцем лишилась на порозі спелу,—Шаптала відчув свою самотність і свідомість її залила йому душу теплом. Вже можна було йти,—нікого він не зустрине. Всі вже пройшли. Але Шаптала не рухався і погляди його топились у синіх очах ночі. Земля кликала ближче до себе. Він хотів був лягти, та згадавши, що вдома його чекають розгівляться, важко посунувся далі.

Коли він увійшов, очі батьків засяли: він був їм єдиним сином, дорогим гостем з міста.

Мати підійшла до його перша, бо була певна, що має більше прав на сина. З світлою, трохи наївною посмішкою вона нахилила до себе голову сина і тричі поцілувала йому губи.

— Воістину воскрес,—промовив Шаптала.

Потім підійшов батько, взяв синову руку, стиснув та сказав упевнено:

— Христос воскрес.

Старий Шаптала дійсно вірив, що Христос воскрес.

Батько й син поцілувались по братерському—міцно й обривчасто.

— Олюся спить?—спитав він, і здавалось, що він ще щось скаже. Так він завжди уривав свою мову.

— Ні. Піди похристосуйся з нею,—відповіла мати.

Шаптала повісив капелюха, пройшов через невеличку вітальню, освітлену боязким полум'ячком лямпадки, та постукав у кімнату сестри.

— Ти, Остапе?

Він одчинив дверину і увійшов. Тут також у кутку блимала лямпадка і кидала непрозорі плями на ліжку. Ментами вогник напружувався і тоді на подушці слабо визначались

риси схудлого дівочого обличчя з великими, ніби тремтячими очима.

Шаптала знав, що сестра, як і він, не вірить у бога; тому не сказав їй „Христос воскрес“. Він присунув до ліжка стілець, найшов сестрину руку під ковдрою і поцілував.

— Як твій бік?—запитав він, стараючись пом'якшити свій трохи грубуватий голос.

— Погано,—прошепотіла дівчина:—дихати тяжко. Кашляти боляче. Розмовляти важко.

Вона говорила запинаючись і від зусилля морщила чоло.

— Видужуй, Олюсю..

Шаптала нахилився близько до сестринового обличчя и заглянув їй ввічі. Та затулила їх, провела язиком по сухих губах і прошепотіла:

— Добре.

Шаптала сів на стілець.

Ця кімната належала була йому всі роки його навчання. Приїхавши влітку до-дому, він мешкав завжди тут. Вчере, коли дім засипав, він одчиняз вікно таспоглядав, як виринають з недавлкої рички вогкі мрії і тихим сміхом котяться в далечінь. Він вишукував серед них, яка легким танком по зоряних проміннях простувала до неба, ловив її й лягав з нею спати. Так було що-вечора.

Іди ж розговляться,—шепнула Олюся.

Шаптала поволі підвівся й пішов до ідальні.

Там стіл був вщерть заставлений їжою.

— Ось за-ради тебе порося з начинкою,— казала ма́ти.

— А мені вже й немає?—шуткував батько.

— Ти старий,—сміялася мати й поклала синові половину поросяти.

Батько налив горілки.

— Ми з сином сивенької,—казав він, радіючи з того, що може чимсь догодити синові.

Шаптала почував себе ніяково серед такої ласкавости й прихильности.

Батько розбив крашанку, посипав її сіллю та, куснувши, здивувався.

— Скільки за рік крашанок з'їдаєш, і всі вони однакові, а в цю ніч навіть крашанка робиться смашнішою. Куштуй, Остапе.

— Тільки паски не криши на стіл. Вона ж свячена...—докірливо зауважила мати.

— Не буду,—виновато промовив Шаптала.

Почувши себе дійсно винуватим, він, нахилившись над столом, позбирав крихти свяченої паски.

Мати вдоволено посміхнулась і глибоким поглядом оглянула сина. Потім вона зітхнула. Вона була певна, що син її любить, але любить там, десть у глибочені своєї мовчазної

душі. А мати жадала, щоб колись на самотині син обняв її та, схиливши своє обличчя, сказав би:

— Матусю, любі й кохана! Хочеш я стану перед тобою навколюшки і покладу голову тобі на груди, що дали мені силу та розум, а ти, як у дитинстві моім, спокійно й поволі розкажеш про пригоди хороброго лицаря у країні лютих звірів та огидних страховищ... Я хочу ще раз почути, якою красою блискали очі його після перемоги...

Але він ніколи не скаже подібного, її син.

Батько облишив сало, яким зацікавився був, і прислухався.

— Олюся кличе,—тихо сповістив він.

Мати схопилась і подалася до хворої. За мент вона повернулася.

— Олюся хоче посидіти разом з нами... Ходім, Остапе.

Її лякало уперте бажання доньки, хоч та запевняла, що чуває себе гаразд.

Батько й собі поплентався за ними. Олюсю закутали в бавовняну ковдру і Шаптала приніс її на руках до ідальні.

— Спасибі, спасибі,—дякувала дівчина, коли її посадовили на стільця як давно... більше місяця я не бачила цієї кімнати. Як давно...

Вона ніби що-йно прокинулась і була ще під впливом жахних снів. Очі їй блискали, ще не ймучи віри радості пробудження.

Шаптала сидів біля неї й підтримував її стан рукою.

— Іжте, іжте, — прохала дівчина, посміхаючись: тато, випий горілки...

— Гм... — пробуркотів старий. Проте, налив собі чарку.

— Хай ти будеш здорова, — промовив він.

Але Олюся напружилась відразу, випростала руки з-під ковдри і стиснула ними груди. Сама вона захиталась і брат ледве встиг її затримати на стільці.

З грудей дівчини обривчасто посипались вибухи кашлю. Вони сухо летіли в кімнату, як удари сокири по дереві, і колючими дзвіночками брєніли по шклянках на столі. Од гострого їх згуку, заблимали свічки на столі й прозорими краплинками покотився по них розтоплений лій.

Сили Олюсіни вилітали разом з кашлем; вона жовкла і в'яла за кожним кахиканням і ледве встигала набирати повітря в легені.

Врешті хвора затихла та, підвівши голову, почала ковтати слину. Ніхто не ворухнувся, боючись недбалим рухом викликати зв'яз з грудей Олюсі.

— Важко, боляче...—прошепотіла вона, і згуки її голосу, тихі й журливі, попливли повітрям, як дим ладану.

Вона задумливо схилилась над столом і казала до брата:

— Я знаю, що завтра не встану з ліжка ранком... в той час, коли сонце сходить за лісом... Ах, яке п'янюче ранкове повітря! А над вечір я не ходитиму біля Дніпра і не побачу... як падають од скель на воду хисткі тіні... не почую буркотіння порогу... Ай, Остапе, я ж того не побачу й не почую!

Вона схопила братову руку й тискала її; великі очі її ще більш затремтіли.

— Олюсю, Олюсю, на що так?—побивалась мати, пригортаючи до себе доньку.

Шаптала одніс сестру назад у ліжку. Вона була зовсім безвладна і мов завмерла у не притомі.

— Може тобі холодно? Може в голови низько?—турбувалась мати.

— Мені добре... — байдуже відповідала Олюся:—мені дуже добре... Лишіть же мене... всі...

Коли повернулись до ідальні, старий Шаптала вже докінчував карафку з горілкою.

— Петре!—докірливо промовила мати.

Вона схилилась на край канапки й заплакала. Батько смикнув собі сивий вус і відмовив зухвально:

— Дарма. Сьогодні ж Христос воскрес..

Шаптала поволі ходив вздовж кімнати, іноді спиняючись біля дверей, що вели до хворої. Йому здавалось, що Олюся має його покликати.

Потім загасили свічки й розійшлися спати. Заходив день. По вікнах у синій туні помирили зорі.

Вдень Шаптала сидів на стільці біля ліжка Олюсі. Вони розмовляли мало: вона через кашель, що душив їй слова, а він—з своєї природньої мовчазности.

Коло ліжка сестри, що конала, Шаптала почував себе дитиною, яку обхопили дужі лабеті і яка виснажилась, пручаючись. І те, що ментами він відчував всю силу свого кремезного тіла, лише побільшувало йому безсилля.

— Дай мені руку...—прошепотіла Олюся.

Він простягнув їй правицю й вона з посмішкою стала ворушити йому пучки. Потім піднесла його руку до свого обличчя й несподівано поцілувала.

— Олюся!.. —зхвильовано викрикнув той, але не наслідився відняти у неї руку.

— Не сумуй, брате,—прошепотіла вона:— мені важче буде помирати, коли ти сумуватимеш... Бачиш, я весела. То вчора я так...

Дійсно, її великі очі посміхались. І Шаптала не розумів, як здолають посміхатися очі, коли холоне тіло.

Вона закахикала, і Шапталі стало до болю соромно за своє здорове тіло. Він почав вишукувати необхідних слів, щоб висловити своє чуття, свій жаль до неї, та не міг, як і завжди, їх найти. Тому він мовчав, близько нахилившись до ліжка, і кашель катував його неменьш, ніж її

Олюся затихла й знову посміхнулась.

— Я рада,—ой, як я рада!—що ти приїхав,—промовила вона:—а скажи, Остапе, чи був радий ти, коли я приїздила до тебе в місто?

— Був,—відповів Шаптала.

Вона зітхнула.

— Але ти ніколи мені цього не висловив...

— Олюсю...

— Вірю, вірю...

Ввійшла мати з обідом Олюсі. Шаптала натяг капелюха й вийшов на повітря.

На дворі сонце так сяло, що він примружив очі. Сонце немов вихвалялось тим, що здолає блискати. Шаптала ще нижче насолопив собі ширококрисого капелюха.

Вулицею проходив мирошник Підгорній.
— Христос воскрес!—весело крикнув він.

Навіть цей, що з його жінка та семеро дітваків безутомно ссали снагу,—теж радів.

Воістину,—відповів Шаптала й поплентався на молочарню до батька.

Старий Шаптала відав молочарнею раніше у діди́ча, а тепер у Радянські́м Госпо́дарстві.

У молочарні гудів великий сепаратор і було повно народу. Старий Шаптала був вдоволений, що син зайшов його провідати.

— Бачиш?—питав він:—навіть на Великодень треба працювати. Щож робити? Не здоїш корови, а вона тобі й загине.

Далі він шуткував:

— Чи не хочеш, бува, поступити до мене за помішника? Далеко краще, ніж твоя хемія...

Шаптала уважно прислухався до гудіння сепаратора й полюбив його одноманітність.

— Й-бо, у нас краще, ніж у місті,—казав батько лалі:—подивись, скільки молока—хоч купайся! А дівчата—хіба ж рівня вашим панянкам?

Рички зареготали й їхній сміх оповив Шапталу гнітючою хмарою; їхній регіт душив його, і він облишив радісну молочарню.

Він минув свою хату й спустився у сад. Скоро війнуло на нього повітря занедбаного саду, скоро заслали його дерева своєю тінню,

він відчув спокій у своїй душі. Він ніби потрапив у інший світ, і жодний закон тогочасного життя не мав над ним сили.

Дерева гусклиї: стежка губилась між ними. Пахощі молодого зілля, густі, як вершки, затримували ходу. Шаптала сів на землю й здійняв капелюха

Тут непомітним був бог, що воскрес.

Повернувшись до міста, Шаптала не пішов на свою звичайну квартиру до бабусі Одарки, де він і в і спав, а спинився у своєму робочому кабінеті на Борисовській вулиці. Те помешкання було близько вокзалу, а Шаптала почував себе остільки слабим, що не здолав іти десь далеко, у центр міста.

У кабінеті він довго сидів, схилившись до столу, млявий і байдужий; певність сестриної смерті виснажила його остаточно і позбавила всякого інтересу до оточення. Він спочивав, немов знесилений важкою працею, або надумлений безсонними ночами:

Над вечір йому зненацька наддалося сили; він умився й пішов гуляти довгою вулицею аж до Дніпра, за яким уже сідало сонце. Шаптала спинився на березі та почав стежити, як борються на небі яскраві фарби гарячого сонця з прийдешньою пільмою, як сірішає Дніпро і гудки пароплавів зовсім

низько стеляться по-над водою. Він бачив усі даремні потуги сонця у цій боротьбі: на-наблизившись до обрік, воно почервоніло з обурення і розсипало свою злобу на небо й Дніпро. Потім поволі, огинаючись, зникло за кручами, і лише хмаринки довго ще мліли та танули в його червоному гніві.

Коли ж на високім коміні гамарні сконав останній промінь сонця, на землю спустився вечір і швидко розіслав навкруги туманові серпанки. Місто нишкло. Дніпро ширився й починав шелестіти.

Шаптала пішов до-дому, з острахом почувуючи, що вже досить накупчилось в йому сили, щоб знову почалася в голові завірюха: думок та безпорадних силкувань при звичаїтис до недалекої смерті сестри.

Коло саду він перестрінув Зінька Галає і вони пішли поруч.

— Я допіру з саду,—сказав Галає:—мене ваблять до себе великі зібрання людей своїми фарбами й ріжноманітністю. Не маючи знайомих, здолаю лише дивитись. Я люблю стежити, як з'єднуються й роз'єднуються люди, зникають і знову з'являються. Кожний рух їхній мені довідомий і відбивається в моїй душі. Зараз, облишивши вже їх, я несу з собою їхні посмішки і мову.

Шаптала спинився, маючи повертати до хати.

— Ходім до Левка,—запропонував Галай:—я йду перебалакати в приводу свого переходу до нього на житло.

— Ходім до Левка,—погодився Шаптала.

На дзвінниці гучно вдарило десять годин.

Перед будинком, де мешкав Левко, Галай спинився і, глянувши на небо, промовив:

— Остапе, весняними ночами мене обхоплює сум Міні хочеться сісти на Великий Віз та проїхати Чумацьким Шляхом. Але я ще не зневірився що-до неможливості такої мандрівки.

Левка Вербуна вдома не було, але вони зайшли до нього в кімнату. Галай зараз ліг на ліжко, а Шаптала сів коло столу, простягнув руки й поклав на них голову.

Йому здавалось чудним, що він тут в той мент, коли на селі помірає його сестра Він мусив бути там, у маленькій кімнаті. де вогник лямпадки стежить. як кашель кромсає тишу. На що вона наказала, щоб він повернувся до міста? Дні й ночі просіджував би він коло її ліжка, без сону й спочинку, аби почути її слово, завдовольнити її прохання... Але вона сказала:

— Остапе, я не хочу, щоб ти бачив, як я поміратиму. Ти прийдеш тільки ховати мене.

Це було сказано з тугою і він зрозумів, що Олюся рада була б його бачити коло себе, але хотіла позбавити його від вигляду своїх страждань. Вона й тут офірувала собою за-для нього.

Шаптала тисячний раз перебирав у спо-гадах її офіри. Почалося давно це, з дитинства. Вона ховала яблуки й цукерки, що їх так рідко запопадала від батьків, щоб увечері віддати їх братові.

— Іж, Остапчику, іж,—казала вона.

— А ти чого не їси?—здивовано питав той.

— Мені так радісно, коли ти їси! Вони ж смашні. Іж, іж!

Він їв, а воно, дівча, дивилося й раділо.

Маленька Олюся ходила у ліс та прино-сила братові суніць; вона вирізувала йому лука й робила стріли. Вона намагалася завжди взяти на себе його провини, а коли її не ща-стило в цьому й Остапа карали, вона вела його в садок, співала й танцювала там, а коли це не розважало його,—сідала й плакала з ним разом.

А саме страшне!— його почали вчити, а її-ні, бо в батьків і на одного не вистачало як слід грошей. Олюся доіла корів, бігала обшар-пана, а він жив у місті й носив блискучу тужурку. Коли ж повертався до дому влітку, вона сама, тільки сама, стелила йому постіль

і прибирала в кімнаті. Й ніколи ані слова догани.

Остап учився, а Олюся жила самим сподіванням його приїзду. Вона не мала подруг і була зовсім самотна; за це її вважали чудною. Брат був їй душею.

Він і надалі вчився, а вона доіла корів і виносила свиням; як зробилася дорослішою, раз на місяць приїздила до брата в місто, привозила йому чисте шмаття, забирала брудне, латала йому штани й сорочки.

Врешті він зробився інженером, а Олюся лишилась неосвіченою ричкою. Він досі не зауважав на її становище, не гадав про те, оскільки був їй винним. І лише прийдешня смерть відкрила йому її вартість. Тепер він почував себе готовим вчинити надзвичайне, аби лише врятувати сестру. Але було запізно. Свідомість гнобила його, що він так пізно оцінював офіри сестри, коли віддяка була вже неможливою, коли всі думки й постанови його були даремними, й він ментами напружувався, щоб рвонутись кудись, раптом випростатись і розірвати пута важкої туги; щоб у надлюдській потузі утворити світло, що розвіяло б примари смерті що купчилися над Олюсею. Та всі ці пориви лише виснажувала його.

Шаптала навмисно картав себе, пригадуючи, що Олюся весь час була його рабою, доброхітною й безоглядною. Завдяки мовчазності своїй він так мало сказав їй ласкавих слів... Як би можна було хоч востаннє висловити їй весь свій жаль і свою покірність!

Він хотів би сказати їй так:

— Олюсю! Сестро кохана! Не конай! Я візьму тебе до себе й зроблю своєю царівною. Матимеш ти душу мою за килим собі... Не конай, сестро!

Але він не сказав був їй цього, коли був біля неї, не сказав би й зараз, бо думка його боялася голосу. Хіба лише написати, але це було безглуздом вже з того, що вона, неписьменна, не здолає прочитати.

— Ти заснув, Остапе?—запитав Галай:— я тебе вдруге питаю.

— Ні,—відмовив Шаптала, прочунявшись.

— Так відчини вікна. Будемо слухати, що співає весна.

Шаптала підвівся, розчинив обидва вікна й сів на підвіконннку, звисивши ноги на вулицю.

Думки його не покидали Олюсі; вона зібрала всі ниточки його душі й прикувала до себе. Кожний рух свідомості, кожне хвилине почуття безумовно приводили його до маленької кімнати, де помалу холонуло схудле тіло.

Тонісінькою павутинкою ще зв'язана була з тим тілом велика душа, що здолала всі чуття свої бездоганно віддати одній людині.

Олюся ніколи не піклувались про себе і, коли брат питав її, чи добре їй живеться, вона звичайно недбало відповідала:

— Мені гаразд. Та що я? Аби тобі добре було...

Шаптала коцюрбився, пригадуючи клопоти, що їх вона завдавала собі через його, бо бракувало змоги за них віддячити коли. Здавалося, після її смерти він як старець блукатиме по світу, пригнічений боргом, якого не сила буде сплатити.

Він пригадував великі очі Олюсіни, очі, яких не здолала попсувати тяжка хвороба та, напевно, не переборе й смерть. Очі, в яких відбилися всі рухи її душі, чистоті, як небо, що мав він над собою. Ті очі були книгою, де записались всі її офіри, самозречення й покора.

— Що ти робиш цілими днями? — питав Остап, коли наїздив до батьків.

— Я маю дві роботи, — відповідала вона: — праця під господарству і думку про тебе.

Що-раз глибше відчував Шаптала, що не кохання він мав від сестри, а віру; сестра піднесла його на височінь бога та все життя простояла перед ним назколюшках. Не дарма

вона же не вірила в звичайного бога, бо не сила була їй поділяти на двох свою віру. Вона жила двадцять два роки й ніколи не кохала чоловіка,—він це напевно знав, бо хіба ж здолала вона мати від нього таємницю?

Шаптала похилив голову до колін, бо неможливо важке було кохання сестри і гнітило воно йому душу. І що—далі гадав він про Олюсю, то дужче пригноблювала його вага її величнього почуття, а спогади про сестру ширшали й глибшали, заступаючи собою батька, матір, людей і землю.

Похилий сидів Шаптала та в кожному дереві й будинку на вулиці вчував присутність Олюсі. Вона мов би розсипала щедрою рукою своє серце по всій землі, а після смерті застеле своєю душею ще й небо. І скрізь, де не повернеться він, Олюся пробуватиме в кожній порожній землі; вона оселиться в очах незнайомих людей, і скрізь буде вона, лише вона.

Шаптала никнув і в'янув, як папірець, обхоплений полум'ям. Навколо буяло кохання сестри і заливало його, як море.

Галай запалив електрику і світло одразу розбило думки Шаптали. Від світла він зробився чужим собі самому.

— Маємо лягати спати,—сказав Галай:—Левко запевно подався до Наталі й приїде

аж ранком. Як я не маю вдома ліжка і весь час сплю на рядні, то заперечати міні права на Левкове не годиться.

Остап розташувався долі.

Раннім ранком Левко Вербун повернувся до-дому. Він глянув на гостей, що ще спочивали, зморщив обличчя, чому те зробилось подібним до печеного яблука, поправив на носі пенсне і врешті сів біля столу, не здимаючи ані пальта, ні кашкета. Добувши з шухляд свої зшижки й потрібні книжки, Вербун запалив цигарку та рядок за рядком почав обгрунтовувати на папері свої математичні теорії.

„Трансцендентальна математика“, яку Вербун так довго обмислював попереду, посувалась тепер досить швидко. Розділ про ест-о математичного мислення сьогодні мав бути скінченим.

Продукційності праці надто сприяло те, що фізіологічні потреби, яких Вербунові не вдалося зломити, хоч він і довів їх до можливого мінімуму, — а саме — їжа та жінка, — були цілком завдоволені. Тіло мовчало тепер і не заважало творчості духа.

Гострі риси його обличчя, які вражали своєю полومانією в звичайнім житті, в часі праці викруглювались і набували навіть де-

якої гармонії. Високе чоло, порізане глибокими зморшками, як зоране поле, випростувалося, робилося гладенькими, як ставок. Звичайно розтурбовані очі набували чистого спокою, а губи іноді смикались посмішкою.

В ті менти, коли думка його досягала вищих ступнів напруження, обличчя його скупчувалось в одну цілість, робилось урочистим і віяло суворою красою жерця перед престолом бога. В ці менти провідна думка всевладно скоряла собі мозок; немов вона не була породженням його, а приходила відкільсь та оселялася в голові, як погідлива господиня. Вона обхоплювала мозок своїми довгими пучками та ссала його снагу, щоб самій рости й міцнішати. Вона була, як висока струнка тополя з гнучким гиллям, посипаним сріблястим листям.

Вербун хвилинами підводив голову й, примруживши очі, посміхався і смикав себе за борідку. Потім знову нахилився і, як струмок, котилась думка йому по руці та шикувалася на папері.

Він сидів, зігнувшись над столом, глухий до звуків, що плинули у розчинені вікна, відчуваючи радість скупчення всієї істоти в блискучу, бренливу думку. Та думка була йому струною, яку він розбуркав, надав життя, і ось вона заспівала. Він затаював віддих, щоб

не прослухати жодного тремтіння цієї струни, що коливалась у нетрях мозку.

— А Левко вже строчить, — здивувався Галай, прокинувшись.

Обидва швидко вбрались і почали прибирати постіль.

— Огню!—гукнув Вербун, одкидаючи порожній сірничаний коробочок.

Шаптала дав йому свого сірника й надів капелюха. Коли він пішов, Галай знову ліг і поглядав на Левка: той не розгинався.

— Он як його розібрало — гадав він:— години дві буде ще карамаркати, а тоді годину спочивати. Одначе почекаю.

Вербун між тим облишив писати. Він одхилився на спинку стільця, заплющив очі й почав колошматити волосся на голові, від чого кашкет його полетів на підлогу.

— Огню, — сказав він, застромивши в зуби цигарку.

— Вибачай, — відмовив Галай: — не маю.

— Голодранець! — гукнув Вербун: — що ж ти маєш?

Він хитаючись підвівся і добув з шахви сірники. Потім сів, стиснув голову руками й безупинно засмикувався димом. Всі сили він перелляв на папір і спустошений мозок його ніби зібгався в голові.

Так він просидів з пів години, припалюючи цигарку від цигарки.

Коли він врешті підвівся й став шарпати свою бороду, Галай наважився з ним розмовляти.

— Левко,—сказав він:—кімната, де я живу зараз, безумовно гарна. Але вікна її упираються в цегельний мур, а, відтак, і мій погляд-теж. А мої очі люблять простори. Отже я постановив перебраться жити до тебе.

Вербун уважно подивився на нього і губи йому засмикались.

— А ти в душу міні не лізтимеш?

— Боронь боже,—відповів Галай і його гарненьке біляве обличчя набуло поважності:—я всіх пускаю до себе в душу, але ніхто не може похвалитися, що я був йому в душі.

Вербун засміявся і сміх ніби клекотав йому в горлі.

— Люблю,—промовив він:—а то, знаєш, тільки вийдеш з кімнати, так і преться все тобі в душу... Будинки, люди, собаки, трамваї... Так і лучить посісти частину душі...

Він задоволено посміхався. Потім добув собі з шахви шматок хліба й почав його ремигати.

Шаптала вийшов на вулицю й повернув до саду над Дніпром. Там він заглибився у густі алеї, де вечорами й ночами ховались коханці, та заліг у високій траві.

Почуття самотності, як кішечка прийшло до нього, почало ластитись та зогрівати тіло. Так вільно було розкинути руки по землі і, накривши обличчя капелюхом, дихати глибоко й повільно та зосередити всі думки на диханні, щоб нічого більше не помічати. Тоді дихання робилось шумливим, як пòдиhi хуртовини а потім тихшало й помалу зовсім ущухало. Почувалось лише уривкове стукотіння серця, а згодом той стукіт ставав мов далекий відгомін падання крапель і вкiнець зникав. Як мертве лежало тіло і також за-вмерла свiдомiсть.

Вночі Шаптала не спав; тільки ранком трохи забувся. Цілу ніч він пролежав з розплющеними очима, без сону й спокою. Він безутомно посилав до сестри зграї думок, а вони що-раз напотикалися на її смерть і падали, як травинки, підтяті косою.

І врешті Олюся зробилася образом далеким і високим, до якого неможна было підвести обличчя. Вона зробилась прозорою, як гаївка, та оселилася у примарній країні тихих сутінків. І не можна було більш уявляти

або мислити про неї, — лише відчувати, як мрію. Такою вона стала ціною власної смерті.

Тоді й сама смерть позбулася суворости й безглуздя, а зробилася бажаною й необхідною. І не холодом домовини пашило від неї, а спокійними пахощами розквітлих степів. Олюся ніби все життя йшла до смерті з широкими обіймами, і та прийняла її, як сподівану гостю.

Тоді вгамувалися в Остаповій голові думки, і розпач облишив вовтузитись у грудях. Шаптала задрімав. Але то було лише надранок, а ціла ніч напруження геть опустошила йому душу. Тому Шаптала спочивав на траві і кожний нерв його спав.

Коли сонце підбилося на полудень, Шаптала почав опритомнюватись. Спершу він почув, як кров шугає по закутках тіла та кружляє в голові; потім здалеку, ніби наближуючись, задзвонило серце та враз все тіло наллялося снагою і затріпотіло.

Він сів на траві, зітхнув на повні груди і довго затримав у собі цей, мов би перший, подих. Потім він підвівся, вийшов з саду й почвалав на свою квартиру до бабусі Одарки.

Бабуся не бачила його з того часу, як він виїхав був на село, а тому зраділа невимовно.

— Соколе мій! — крикнула вона: — ти ще живий! А я вже гадала: чи може його бандіти

підстрелили, чи може на війну забрали дорогою... Я аж плакала вечорами... Господи, думаю, Боже ти мій, скільки років прожив у мене, і ось тобі загинув без вісти... Дай же я тебе, голубе, поцілук).

Бабуся утерла набігли сльози й нахилила до себе Шапталу, бо той був втричі вищий за неї.

— Істоньки, га?

Бабуся подалася до кухні й загуркотіла там посудом. Шаптала скинув тужурку та надів на себе широку мережану сорочку, що склалася великими бганками на його дебелим тілі

— Я цілий лантух харчів привіз, — сказав він бабусі.

— От і добре, от і гаразд, — гомоніла бабуся:— хіба тепер заробиш? Ой, сину, лихо прийшло, лихо... У Насті Захарькової, — знаєш у Крикунів живе, — усе забрали, усе як є до щенту. І я, сину, ховала все... та й твоє збіжжячко у чулані трісками закидала... От, думаю, наскочуть...

Бабуся Одарка почала свої довгі розповідання про реквізіції й дорожнечу, що лились з неї, як вода з жлукта. Потім вона почала висловлювати свої негативні погляди на комуністичну революцію, зміцнюючи їх віщування старих людей, своїми власними спогадами та

словами, які, їй здавалось, сказав колись бог. Шаптала слухав ці розміркування що-дня і незабаром призвичаївся не чути їх.

— Тепер хоч є з ким побалакати,— раділа бабуся:— а то ж я сама з котиком... Що ж, котик? Він не розуміє нічого, знає собі мугикати... Котику, піди поздоровкайся з дядьком Остапом.

Але рудий кіт, на ім'я Ковелько, війнув хвостом і втік під ліжку.

Ач який,—умлівала бабуся:— лишень не заговорить...

— Спасибі,—сказав Шаптала, скінчивши страву.

Але він не встав з-за столу. Він не мислив навіть. Тепер він чекав лише звістки про Олюсіну смерть. Коли так мусіло бути, то хай це скоїться швидче. Хай швидче запанує вона в його душі, як світлий образ, що в ім'я його треба буде скермувати своє життя.

Вечері надійшли Вербун з Галаєм.

— Ми до тебе в гості,—сказав Галай:— Левко шахувати, а я тому, що мені однаково де бути.

Їхнє завітання подало бабусі Одарці ідею відсвяткувати приїзд Шаптала. І вона заявила, що наготує ім чаю й вечерю. Вербун спершу поставився до цього неприхильно, бо він прийшов шахувати, а не вечеряти. А втім,

махнув рукою і скинув своє сіре пальто, яке носив влітку і взімку, та потертого кашкета, що теж без зміни стирчав йому на розкуйовданому волоссі.

Він став сновигати по кімнаті, влаштуовуючи в голові матеріял за-для дальшої праці.

Бабуся Одарка що раз кликала до себе Шапталу й радилася з ним по господарським питанням. Той притяг їй лантух з харчами з Борисовської вулиці і бабуся упала коло нього. Вона дуже клокоталася про сьогоднішній вечер,—треба ж, щоб усе було до-ладу. Дарма, що вона стара! Он вона встигла навіть напекти різних лекисосиків до чаю. Взагалі, бабуся чомусь надавала значіння цьому чаєві.

Кіт Ковелько теж плигав поблизу, залицяючись до бабусі.

І поки Вербун сновигав, а Галай розповідав Шапталі про свою недавню гулянку і те, що під час її звернуло на себе увагу, двері кімнати розчинились і ввійшла бабуся Одарка з приладдям до чаю. За нею слідом майнув кіт Ковелько. Бабуся прибралася в новий зелений очіпок і білу, вишивану занизуванням, сорочку. На обличчі їй написане було свято.

— А чай розливатиме Зінько— саркастично промовив Вербун:—він з нас усіх найбільш подібний до жінки.

Про мене,—відповів той:—на жінок теж приємно дивитись.

А втім, він запропонував цю посаду бабусі, бо та справді була жінкою. О, бабуся згодилась! Вона розгубовано казала, що рада їм догодити, та з великого чуття принесла додатковий шматок ковбаси.

Всі сіли до столу.

— Я люблю все, що підтримує мене,—сказав Галай, беручись до ковбаси:—а, відтак, люблю і всевіт, без нього мені нудно було б існувати.

Вербун палив і пив лише чай.

— Швидче їж і менше їж!—гукнув він Шапталі бачучи, як той довго й поволі коперсається в своїй тарільці:—однаково подохнеш врешті:

Бабуся Одарка зрозуміла, що їй теж належить пристати до розмови в цей мент.

— А правда, сину,—промовила вона, витираючи сльози:—скільки б не іла людина—все одно помре.. Всім перед богом одвіт держать доведеться. Грішні ми.. Страшно, сину, смерті..

Вербун засміявся, підійшов до неї й поклав їй руку на плеча.

— Не журіться, бабуся:—сказав він весело:—помірати не страшніш, як народжуватись. Елексір безсмертя, нам ще невідомий,

я певний, надзвичайно простого складу. Це щось подібне до тих резинок, що багатьох урятовують від народження.

Бабуся не зрозуміла його мови, але вона заспокоїла її.

— Дай то, боже, щоб воно так було, як ти кажеш, синку,—зраділа вона.

— Дурна,—прошепотів Вербун і розхвилювався.

Він почав манячити по кімнаті, стискував кулаки, рухав руками і дер свою борідку. Потім він раптом спинився перед Шапталюю.

— Шахи, Остапе?

— Добре,—відповів той.

Вони сіли край столу, нахилились над шахівницею й застигли над нею. Їхні чорні тіні на стіні були як два великих заснулих птаха.

Галай розмовляв з бабусею Одаркою. Але вона була з його невдоволена: він не слухав її мови й іноді казав їй незрозуміле.

— Є квітки, бабусю,—казав він:—що мають щасливу долю—квітнути, не лишаючи насіння. Людина назвала їх пустоцвітами і в цій назві, крім зазначення факту, є де-що зневажливе. Бо людині, звичайно, вигідніше, щоб квітка лишила плод, який можна спожити. Але ті квітки—несвідомі пустоцвіти, що не здолають оцінувати своєї мудрости.

Коли він пішов геть, бабуся Одарка стерла з столу, побажала на добраніч і попленталася спати. Кіт Ковелько слідкував за нею, як щирий лицарь.

На Борисовській вулиці мав Остап Шаптала другу кімнату, напівтемну й маленьку, що її вікна виходили в сад. То був його робочий кабінет, заставлений великими шахвами з книжками та різним хемичним приладдям. Він працював тут вечорами, коли служив на гамарні

Вічна тінь панувала в кімнаті, бо дерева заступили їй вікно від сонця; вона здавалася таємничою, завдяки тиші й мовчазним шахвам вздовж стін. Немов дух який оселився в ній та задував світло своїм заохолоділим тілом.

Купами лежали на столі товсті зшитки, довгі пляни, розрахунки й кошториси,—колись такі близькі й необхідні, а тепер занедбані й заפורошені. На підвіконниках розставлено було пляшки, реторти з барвистими плинами загусклими й попсованими часом. Поміж шахвами заснувалося павутиння, серед якого сиділи череваті павуки, що иноді споживали одного з своєї громади, за недохватом здобичі.

Шаптала прийшов і розчинив вікно. Молода галузь розквітлої бузини завітала в кімнату і розлила там свої пахощі.

Він сів коло столу й почав розглядати свої папери. На їх бачив він довгі рядки, винизані його рукою, охайні стовбці цифр та тонко вирисовані химерні форми шкляних посудів. Він гортав зшитки, де записано були його спостереження, та товсті доклади по різних питаннях практичного досліду металів. Все це було далеко, ніби не ним зроблене, непотрібне і зайве.

Тепер, коли душа його була захоплена одним рухом, коли він всі думки свої уперто, мимоволі, відносив до одного осередку, а той поширювався на всесвіт — ці папери були порошинками чужої землі, що поналипали були до ніг і яких потрібно струснути на порозі. Шаптала дивився на недокінчені проекти, складні кошториси і всіх їх складав у велику, незграбну купу.

Потім він поклав ту купу в куток між шаховими і пішов до гамарні, що розкинулась містом разом з великим робітничим виселком.

Шаптала зайшов у хатину до сторожа, Мусія Вибрика. Той здивовано привітався з інженером та запропонував сідати.

— Ключа дайте від брами, — попрорхав Шаптала.

— Ключа?—неймовірно перепитав Вибрик:—а навіщо? Все ж спинилось. Нікого немає.

Про те, він добув ключа і вони разом пішли вузькими вуличками робітничого виселку.

Тут теж мало хто лишився,—казав Вибрик, показуючи на зачинені вікна будинків:—кудись розтеклися, як вода з битого глечика... А куди? Скрізь... Хто на села пішов і землю копирсає, хто спекулянчити, хто воює, хто промови каже... Спинилась гамарня, спинилась...

Вони дісталися брами. одімкнули її та зайшли у середину заводу.

А пам'ятаєте, скільки народу тут вешталось?—запитав Вибрик, віддаючись радісним спогадам.

— Пам'ятаю,—відповів Шаптала.

— Смерть прийшла,—зітхнув Вибрик:—що робити з малими дітьми? Революція... Спинилась гамарня...

Вони посунулись між купами руди та чавуновими скибами просто до машинового відділу. Сторож одімкнув дверину павільйону і спинився на порозі.

— Дивіться—все завмерло,—з тугою сказав він Шапталі:—а пам'ятаєте, як кипіло?

Шаптала зайшов у середину. Там у холодку дрімали машини, як притомлені дивовиди. Нерухомо повитягались сталеві швен-

делі і спочивали великі маховики. Парові казани немов скупчились та схилились один до одного у спокійному сні.

Шаптала ходив між блискучими велетнями й торкався їх рукою. Вони були холодні: не сон, а смерть спинила їх. То смерть прийшла серед стогону й зітхань напружених рухів, серед метушливого дзичання колес і пазів. Тоді білою парою вийшов дух а металювого тіла, з сичанням заклякли швенделі в останнім пручанні та помалу захолинули казани.

Він діднявся драбинкою на примосток і зверху дивився на залізний цвинтар. Щось привабливе заілося в смерті колес та в звислих ланцюгах горішніх кранів. Насолода вічного спочинку вилискувала на вигибах криці й мерехтіла на мідяних частинах держальн та гаків. Всевладно панувала тиша над потужними працівниками, що в зойках і шаленстві тіпались були своїми тілами, бездоганно віддаючи свою силу і рух.

Вони заробили собі тишу і спокій в переюгах під важкими ярмами ремінних пазів, у громі бійки заліза об крицю. Тепер вони спочивали і радість нерухомости відчував кожний гвинтик цього знеможеного тіла.

Смерть, така бажана, прийшла сюди, приголубила чужих всім рабів і в захваті раювання вони заснули навіки. А купа мовчаз-

ного металю була смерти пам'ятником і хвалою

Остап Шаптала сидів у фотелі в темному кутку кімнати, підперши голову долонею. Він розстібнув комір своєї широкої сорочки і той звисав, відриваючи його міцну, м'язливу шию.

У відчинене вікно доносились з вулиці то кроки людей, то гуркотіння повозки. То, зненацька, все стихало, немов смерть пройшла поблизу й приспала місто.

Коло світла примостилася бабуся Одарка, а їй на колінах безтурботно спав кіт Ковелько. Бабуся в'язала панчохи й без упину розповідала про жахні речі. Та мова її була позбавлена захвату і точилась, як безбарвний солоний струмок, з якого не можна вгамувати спрагу. Голос її не підносився й не стихав і, коли бабуся починала розповідати, кіт Ковелько облишав свої іграшки й спокійно засипав.

А бабуся гомоніла, нанизуючи нитку на нитку, і все, що коїлось на базарі, де вона продавала ковбаси, в кого був трус, де занялося повстання проти влади, скількох людей розстріляно з наказу Надзвичайної Комісії,—про все те можна було дізнатися від неї.

Вона іноді починала пророкувати, заглядала своїми старечими очима в майбутнє, але сповіщала про це також спокійно, як і про ціни на хліб. Навіть плакала вона спокійно.

Шаптала не слухав її. Тепер він лише чекав і до того часу, поки прийде сподівана звістка, він завмер. Він почув, що має знову родитися. Все існування його до того часу, коли смерть сестри зрбилась такою необхідною,—інженерування, пляні, мрії.—все це було купою сірого пороху, що розвіялася одразу. Шаптала почував, що не має минулого. що ось лише має почати життя й жадав цього початку. Він був тепер тінню, яку смерть Олюсі мала викликати на простори й убрати тілом; він був тепер пусткою, яку мала заповнити смерть сестри.

— І чого б я ходила?—провадила бабуся: —сидів би дома—був би живий.. Ні, поліз революцію робити... Розстріляли... Мати шукає... Де, питає він, єдиний? А не знайде, ні ні...

Шаптала раптом підвівся з фотелю. Наближались кроки, нервові й хапливі. Ці кроки можливо...

Дверина розчинилась і в кімнату шургнув Левко Вербун з цигаркою в зубах. Не привітаючись і не здіймаючи ані кашкета, ані сірого пальта, він почав бігати між стінками.

Кіт Ковелько прокинувся від гуркоту його ходи та став зацікавлено стежити, як довга й незграбна постать манячила по кімнаті.

Вербун помітив, що кіт дивиться на нього.

— Ти чого баньки вирячив? — гукнув він і, перше ніж кіт оговкався, стусонув його кулаком.

Бабуся злякано подалася з кімнати, несучи зневаженого кота.

Вербун кинув на ліжко пальто й кашкета та зморщив своє обличчя. Пенсне йому перекошилось і стало сторч носу.

— Ну, — захрипів він: — вона дограється! Я візьму її отако... та й нівичитиму, нівичитиму...

Він стиснув кулаки і ворушив ними в повітрі, мов викручуючи мокру ганчірку.

— Наталка дитини від мене хоче! Дивись, оце батько!

Він витягнувся перед Остапом на весь зріст, худий та розкуйовданий, і вказував на себе пальцем.

— Бачиш батька? — придушено зареготав він: — яке безглуздя! Та я візьму її за горлянку — отаково, — та й стискуватиму потихеньку... Нехайдохне!

Потім він різко махнув рукою.

— Вчора захистив дисертацію — приват доцент. А мені що? Більше грошей, значить спокійніше.

Він заворушив руками волосся.

— Шахи. Остапе?

— Добре,—відповів той.

Обидва схилились над дошкою й безшумно посували фігури.

— Мат!—гукнув врешті Вербун.

Він ще кілька хвилин сидів нахилившись над дошкою та смакував потихеньку свій вус. Потім він запалив, натяг пальто й кашкета та вийшов, не прощаючись.

Коли за Вербуном зачинилися двері, в кімнату зайшла бабуся Одарка та знову розташувалась коло світла з своїм в'язанням.

— І що воно за людина, — казала бабуся про Вербуна:—біжить, кричить, лютує... А що йому треба,—він і сам до-ладу, мабуть, не тямить. Котика он побив... Хіба це добре?

Вона нахилилася до кота, що вже спав у неї на колінах. Переконавшись, що він живий, вона знову почала низати разом з петельками свої оповідання, тихі й одноманітні, як стугоніння далекої машини. Вітрець давно уже завмер над містом і не залітав у вікно, розсипаючи по підлозі дзвінкі шуми весняної ночі. Кімната здавалася зовсім порожньою і бабусина мова була дзюрчанням часу над пустиелею.

Знову підвівся Шаптала з фотелю. рвонувся до дверей і спинився, весь у чеканні.

Кроки все виразніше бренили і наближались до дверей. Лише вони відчинилися, Шаптала кинувся до батька й схопив його руку.

— Вже?—запитав він.

— Здоров був, Остапе, — в'яло промовив батько і сів на ліжку.

Шаптала став одягати свою шкіряну ту-журку. Батько промимрив щось нечутно, а далі почав терти пальцем чоло.

— Куди ти? — спитав він, бачучи, що син надів капелюха.

— Іхати... до вас відповів той.

Знівечена посмішка скривила батькові губи.

— Я спочину, Остапе, — сказав він прохливо — посидьмо тут, Остапе, тут гарно... А там свічада простирадлами запнуті, — додав він з раптовим жахом.

Бабуся Одарка здивовано дивилась на них, спантеличена їхньою мовою.

Приїхавши Шаптала на село, зранку пішов у поле. виплів там гірлянду з диких квіток і нею оповив сестрине тіло.

Олюся лежала у білому вбранні на столі і дві свічки танули їй у головах.

Шаптала поставив стільця біля тіла, сів, та, поклавши руки на стіл, дивився на обличчя Олюсі. Воно лежало перед ним наче вирізблене

з білого дерева, наче складене з мозаїки рукою талановитого майстра.

Потім він переводив очі на зхрещені руки, оглядав грезетові черевички, що висувались з-під довгого вбрання, окидав зором усе схудле тіло сестри. Ніколи не підіймуться вії, де сховалися очі, не ворухнуться руки, не бризкне слово. Смерть.

Шаптала споглядав смерть. Ось вона залила собою це тіло, оповила його, дихала навкруги, і подихи її були тихі, як бреніння далекої пісні. Жадної таємниці не заховувала в собі смерть, жадної злоби не кидала в душу, і тонкі пахощі, солодкі, як зів'ялі квітки, розливалася вона навкруг себе.

Смерть була розсипана по кімнаті, як порошинки в соняшному промінні. Смерть була ласкавим струмком, що лине між скелями, несучи з собою притомлене листя.

Шаптала насолоджувався близькою присутністю смерті. Він вітав її, але не словом, або думкою, а просто віддавався їй увесь і, заплющивши очі, почував, як вона пестить йому тіло. А потім знову дивився на мертву сестру і думку за думкою клав коло неї поруч з квітками.

День гаснув і поволі яснішало світло двох свічок, запалених у головах Олюсі.

Морок повставав з підлоги й завішував вікна. Свічки миготіли, розкидаючи плями, й ворушили їх на обличчі померлої; то іноді заспокоювались вогники і здавалося, що світиться самообличчя та бережно сипле світло навкруги

Шаптала запалив ще свічку й почав читати псалтиря. Так прохала його мати. Читав він тихо, мов розмовляючи до себе, і його шепотіння сипалось по кімнаті, як пушливий сніг. Воно пливло над мерцем і тануло по темних кутках.

Згодом Шаптала облишив читати, загасив свічку і пильно дивився на обличчя Олюсі.

— Сестро,—думав він:—ти зараз полинеш відціль... А з тобою зникне запашність смерті і лишиться в кімнаті порожнеча та темрява. Досі ти була ще тут—я бачив скрізь твої очі, тиха посмішка твоя брєніла в повітрі. Я розмовляв з тобою й ти відповідала. А зараз ти йдеш... Треба прощатись нам, сестро.

Він знав, що в останнє гсворить з Олюсею і тремтіння почало хвилювати йому тіло. Він зітхнув і схилив очі.

— Спи, сестро! Засни в тьмяних присмерках, де тиша застелилась, як мла. Там спокій обійме тебе та пригорне до своїх великих грудей. Там згуки ущули і рухи завмерли в далечіні...

Несподівано бризкнули йому з очей сльози; вони лилися без ридань і лоскотали щоки. Він підніс руку до очей, а потім задумливо роздивлявся її, змокрілу. Коли сльози спинились, він ще нижче похилив голову.

— Іди ж, сестро. Хай думки мої застелять твій шлях, а мрії проводять до країни сутінків. Тоді я витчу з спогадів образ твій та поставлю його непорушно в своїй душі. Вічну свічку подяки я запалю перед ним і все, що ти дала була мені, всі пестоші й покору,—я віддам... Я шукатиму й найду когось невідомого ще, кому віддам життя, кому скориться моя сила та розум во ім'я твоє...

Коли він підвів очі, в кімнаті було порожньо і так тихо, що кожний рух його голосним дзвоном лящав у голові

На столі лежало чуже тіло і дві свічки освітлювали засохле обличчя.

Олюсю вже було поховано на сільському кладовищі. Невеличкий залізний хрест був поставлений над її домовиною.

А в хаті Шапталів ще жило таємне передчуття чуда. Батько й мати у глибинах своїх душ чекали, що відчиняться зненацька двері і Олюся завітає в кімнату, свіжа й весела, ніби повернувшись з далекої гулянки. Ніхто не здивувався б її приходу. Вона засміялася,

сіла б разом обідати, та все було б так просто і гарно.

Напружено жили батьки останніми днями. Батько йдучи до молочарні, несвідомо сподівався зустрінути дорогою дочку, а мати, пораючись по господарству, зненацька облишала все та радісно повертала голову—їй здалося, що Олюся пройшла коло неї.

Мовчки підводилась родина ранком, мовчки снідала й розходилась. Розмовляти про щось, крім смерти Олюсі, не можна було, бо то була б люта зрада її пам'яті, а кожний жахався одверто вимовити слово „смерть“, коли це ще не було певним, коли Олюся могла несподівано повернутись.

А Остап не гадав більше про сестрину смерть. Ще тоді, коли всі підходили востаннє цілувати небіжку, він нахилився над тілом, що лежало, але не поцілував. Спокійний він слідував за труною на кладовище, мов ховав кого маловідомого й нецікавого.

Бо де-далі, то певнішим здавалось Шапталі, що Олюся ніколи не помирала бо ніколи й не жила. Він не міг пригадати живої Олюсі, своєї сестри.

Тоді він зрозумів, що в дійсності Олюсі не існувало. То була мрія, що прилинула й захопила йому всю душу, затьмаривши й затерши раніші думки й почуття. Душа його

робилась незайманою, як пелюстки що-йно розквітлої лілеї, а мрія про сестру, що ніби то віддала йому своє життя, була тлом, на якому мали заслатися прийдешні пригоди.

Поволі відбувалось народження нової душі Шаптали.

Він ходив у сад, що розлігся поблизу їхньої хати, старовинний сад, загусклий і занехаяний. Ще за часів кріпацтва було його насажено і він перетворився у ліс, переплутаний розмаїстим гиллям. У гущавині його з'явився ставок, порослий високим очеретом, і вода в ньому заховалася під густою ковдрою зеленої ряски.

Там він сідав на широкому пні підтятого дуба, якого стовбур валявся поблизу, чорний та пліснявий. Нерухоме зелене вбрання ставка, набрякла трава, заставлена навколо, очерет, що колихався з боязким тріпотінням, все це було ніби страшенно притомлене, ніби втікло від життя, прагло лише спокою і знайшло його.

Шаптала сидів, схиливши голову на руки, дивився на ряску, слухав шепотіння очерету. І згодом все навколо робилось зеленим, як ряска, і не було інших згуків, крім шарудіння очерету. Потім і це сірішало, відступало та з'єднувалось з невидимою вогкістю, що м'якшила мозок і тіло розпливалось, розтоп-

лювалось у повітрі і лише ритмічні хвилі вогкості котились у просторі.

В ці менти замертвіння тіла і мозоку, в глибинах свідомости творився образ Олюсі — її мрії, що вселилися в душу і все скорили. Навмисно завмирили всі рухи, щоб не шкодити напруженій праці утворення мрії і тіло відпадало, як зайвий тягар, щоб всі сили віддалися на її втілення.

Шаптала підводився цілком виснажений. Ніби всі нерви його були порізані та залляті кров'ю, а тіло закатоване і тому безсиле.

Минув тиждень, а Олюся не приходила. Тоді зрозуміли батьки, що вона дійсно померла і страшною новиною вразила їх несподівана свідомість цієї події. Розпач вирвався із їхніх грудей та звірем розлігся по кімнатах. Чекання чуда змінилось зневірою.

Тільки тепер почулось, що в хаті скоїлось щось жорстоке. Тиша, що панувала допіру в кімнатах перетворилась у стогони матері та голосні зітхання батька, що тинявся, розчавлений безнадійністю.

Облишили варити обід і їли, що трапиться. Пил застелився на вікнах та підлозі і ніхто не стирав його. Довго не лягали спати, сиділи за північ та все думали й катувались.

Мати не плакала лише тоді, коли сухі ридання сами спинялися їй у горлі. Батько прилюдно лише зітхав та ніяково посміхався, а по куткам ховав свої важкі сльози.

Лише тепер залунало в повітрі слово „смерть“. Немов смерть щойно прийшла велика й нахабна, розсілась по всіх стільцях, захопила все повітря і ніде було повернутись, нічим було дихати. Все загарбала смерть.

Мати здебільшого сиділа на канапці, виснажена лихом та риданнями. Тільки-но поверталася до неї хоч краплинка сили, вона знову перелякано заціплювала пучки та припадала до столу.

— Де ти, Олюсю?— вила вона:— де ти, доню? Іди ж сюди! Йди до неньки! Чуєш Олюсю?..

Вона стихала на мить, прислухаючись, і, зневірившись, кричала ще голосніше:

— Боже, навіщо це? Навіщо смерть? Навіщо вмірати? Боже!

Їй ніхто не відповідав. Батько, заціпивши губи, сновигав з кімнати до кімнати і скарги дружини падали йому на зважнілу голову, як удари довбні.

Коли ж Остап повертався з лісу, мати кидалася до нього та в болісних обіймах притискувала до себе. Вона перелякано дивилась на нього заблуканими очима та стогнала:

— Не вмірай, Остапе! Живи! Живи!

Мати не хотіла відпустити його від себе. Він мусів сидіти коло неї та слухати її нарікання. Він мусів дивитися, як вона, розпатлана й розхрістана, тіпається йому на колінах, як підрізана курка.

— Скажи, що ти житимеш, Остапе! Сину, скажи що ти не помреш!—гукала вона, засапуючись від ридань.

— Добре,—відповідав той.

Іноді мати хапала його обличчя руками та починала шалено цілувати, заливаючи слізьми. Вона гортала його, кремезного, до своїх усохлих грудей, мов би дійсно хотіла захистити від смерті.

І Шаптала не міг лишатися довго вдома, бо бачив страшне непорозуміння, що там коїлось. Де-далі, то чужішою ставала йому мати з її недоладним жахом перед смертю. Часом навіть прикро було слухати її скарги на смерть—таку тьмяну, що родить великі мрії.

Те, що стало матері прокляттям, синові було за молитву. Бо розквітнула йому мрія в новій душі і він з насолодою відчував свою фізичну міць та духову волю.

Шаптала став ще більше мовчазним та ще більш уподобав самотність, бо ніколи не

лишався на одинці: мрія жила в ньому і, коли тихо було навкруги, вона неясними обрисами мерехкотіла перед очима, і Шаптала побожно схиляв перед нею голову.

Ночами він довго лежав, розплющивши очі, та почував, як котиться снага йому в тіло через те, що мрія жила йому в грудях.

Він гадав:

— Я народився на-ново... Я сnyder був за розрахунками. а ось мене викликано жити. Я не зауважав на людей, а ось маю віддати комусь свою міць та волю. Я любив напівтемний захисток свого кабінету, а ось маю вийти на вулицю й обнятись з сонцем... Мрія втілилася в мені і я мушу життя во ім'я її. Те, що я вважав досі своїм,—належить їй. Вона володіє кожним клаптиком мого тіла, кожним рухом моєї думки. Бо я маю її у серці.

Потім він казав до Олюсі:

— Чуєш мене, далека сестро? Я дізнався врешті, що ти,—смерть. Смерть, що запалила в душі моїй смолоскип,—то ти сестре. Як чудово мати смерть за сестру! Ти чуєш мене сестро—смерте?

Зачаївши віддих, він почував тихі сміхи в кімнаті та невидиме колихання повітря. Тоді він спокійно засипав, знаючи, що з кожним подихом цілує свою сестру.

Між тим почали дохнути кури. Ряба корова Шапталів забігла невідомо куди, та її й не шукали. Город заріс, бо його забули полоти. У хаті бруд укрив підлогу, і купою лежав на столі неприбраний посуд. Іноді ранком забували відчиняти віконниці й лишались у темряві.

Мати стала вигонити чоловіка з хати.

— Іди, йди собі,—злісно казала вона:— чого б я тут вештавсь?

Старий Шаптала покійно виходив, ішов вулицею, спинявся непомітно та стояв замислений. Потім, прочунявшись, перелякано простував далі.

А мати кликала до себе сина і, коли той приходив, садовила коло себе й починала голубити.

— Прости мене сину,—казала вона:—що я стала така... Гримаю на батька, не роблю нічого... Я боюся смерті, я не хочу її, а вона никає тут поблизу. Іноді вночі.—чую, торохтить стільцем.. То вона блукає.

Мати злякано притиснулась до сина і боляче здушила йому руку.

— Чую вночі,—шепотіла вона:—шарудить, ніби книжку гортає... Чого вона ходить? А то підійде до ліжка, спиниться та дивиться, дивиться на мене... Ой, ой! Не кидай хоч ти мене, сину!

— Я маю їхати завтра,—промовив Шап-тала.

— Не жартуй, Остапе. Чого ти пойдеш до міста? Аджеж твоя гамарня стоїть? А то поживеш з нами... Я догожатиму тобі.. Хто так догодить, як мати?

Остап повторив упевнено:

— Я завтра поїду.

— Ти навсправжки, Остапе?—неймовірно питала мати:—ну, скажи, що шуткуєш—і я засміюся. Ну, скажи, скажи..

Вона захопила його руки та смикала до себе, немов хотіла стягти його до-долу. Він спершу сидів непорушно, а потім почав по-волі підводитись. Але мати одразу кинулась його обіймати.

— Ах ти, дурненький,—шепотіла вона:— чого ж ти не кажеш? А я давно помічаю— чого він задумливий такий? Так вези її сюди, свою коханку... Я прийму її як сподівану, я слугуватиму їй, я за покоївку їй буду,—тільки лишися тут, біля мене!

— Я не маю коханки..

Тоді мати впала йому до ніг і заридала, обвивши їх руками.

— Не покидай мене, сину! — стогнала вона:—що я маю сама робити? Батько такий заляканий, як і я.. Навколо смерть торохтить маслаками.. Сину, не їдь! Сину, лишися!

Ввійшов батько. Мати похапцем підвелася й почала витирати сльози волоссям.

Батько, винувато посміхаючись, запитав:

— Василю, я ще як снідав учора, та й досі... Хліб може є, га?

Мати гукнула:

Немає хліба! Нічого немає!

Старий Шаптала надів шапку.

— Тоді я в Панченюк позичу...

— Куди ти йдеш?—верескнула мати, стиснувши голову:—он Остап завтра іде! Син мій мене лишає! Син мій мене катує!

Шаптала дивився, як вона впала на ліжко та скигдила зарившись у подушки. Його зненацька вразило слово „син“, яким його узивали. Він не почував більше, що ця жінка йому мати, що він народився у цій хаті, і що все навкруги бачило його дитинство. Він знав, що мрія його зрадила і не мав рідні, крім неї.

Галай обрав собі кімнату Вербуна за мешкання головне з того приводу, що вона була на горі. З віком її можна було бачити все місто навкруги, річку, а за нею лани та гаї. Ранком видно було звідти, як тяглися з сел вози та скупчувались на майдані, що розлігся ліворуч; як з усіх кутків міста виринали ранком люди та сунулись на поторжу,

чи одинцем, чи цілими юрбами. Видно було головну вулицю й її безмежний рух, мійський сад, що прокидався вночі, коли засипали будинки, і далекі передмістя, що, здавалось, спали день і ніч, бо їхній гуркіт не дістався вуха.

Отже, стоячи біля вікна, можна було мати все життя міста на очах та тішитися його різноманітним виявленням. Можна було перехилившись з вікна, брати участь у цій житті, вдихуючи його в себе, рости з його галасом і конати з неясними шумами річки.

Вербун дав згоду, і це скоїлося лише тому, що вони, всі троє, ставилися один до одного инакше, ніж до всіх інших.

Випадок уперше з'єднав їх у пансіоні пані Чужинської, яка, будиши вдовою, віддавала одну кімнату з харчуванням. І одного року, з села привезли туди маленького Остапа, Зінька, з невеликого повітового містечка, а до їх—Левка, якого мати кинула його батька, а той, не любивши худорлявого сина, що з малечку ставився до всіх зневажливо, щоб його позбутись, завдав до пансіону, дарма що сам мешкав у місті. Всі троє мали вчитися.

Пані Чужинська сказала їм у перший день:

— Дітки, матері ваші доручують вас мені. Я постараюсь справдити їхнє довірря. Гарне повождення—перша окраса людини, а пильне навчання—друга. Мені належить стежити, щоб ви досягли їх обох, бо не забувайте, я вам усім—замість матері.

Вона посміхнулася їм і погладила кожному голівку. Сказала вона так не тому, що дійсно гадала виховувати й стежити за ними, а щоб зробити перше вражіння, що, на її думку, мало позбавити їй несбхідности робити ці вражіння надалі. Їй же, дійсно, було не до хлопчаків—було їй за тридцять, і підтримування штучної краси та силкування зачарувати багатьох прихильників, що безутомно товклися у неї день і ніч, забиравала всю її снагу і весь час.

А слова її дійсно вразили хлопчаків. Вони виразно відчули, що починається їм нове життя. Пані Чужинська, мов чорна риса, відокремила їм їхнє минуле. Гнітюче почуття невідомої майбутности опанувало їми і тому, що кожний прагнув лише самотности, вони зненавділись на той день, бо заважали один одному.

Мовчки вони повечеряли й сами постелили собі ліжка, як замовила їм робити пані Чужинська. Вона потурбувалась про те, щоб одразу поставити їхнє життя у певні рямки,

одразу напямити його, аби після менше було з ними клопіт. Обов'язки їхнього співмешканства були ретельно розподілені в той же вечір: на два тижні неперед були призначені чергові, що мали стежити за порядком у кімнаті, гасити ввечері електрику, читати в голос молитви рано і перед соном та відповідати перед панією за всі непорозуміння й шкоди. На стіні був повішений розпис їхнього дня, де зазначено було години, коли йти на прохід, коли готуватись до лекцій, а коли лягати спати.

Ім стала гидкою пані Чужинська, що з прихильною ніби посмішкою, без жалю зламала всі їхні звички й колишню волю в батьківських роди аж. І душною, ненависною зробилась їм велика кімната, куди їх утиснуто було силоміць, і три охайних ліжка, що стояли рядком. й икони, що до їх треба було разом молитись.

Але жоден не висловив того, бо вони ще не йняли віри поміж собою.

І лише вночі, коли зробилось нестерпуче— важко від тиші, маленький Остап заскиглив, нудьгуючи за матіррю і степами. що він їх кинув на селі.

Зінько, що його ліжко стояло поруч з Остаповим, схопився й прошепотів:

— Цить! А то ще „вона“ почує ..

Левко теж підвівся і підійшов до Остапа.

Виявилось, що ніхто не засипав ще. І хоч не мовлено було тоді між ними жодного слова, хоч за хвилину вони знову розійшлися до ліжок,— вони заснули спокійно, бо кожний вже не був самотнім. Вони відчули спільність своєї долі і мовчки утворили в ту ніч міцний союз.

З року на рік що—раз більше виявлялись різниці їхньої вдачі, а втім щільнішими робились між ними зв'язки. Вони ставилися один до одного з безмежним імовір'ям, не мали між собою таємниць і те, що вчилися вони по різних школах та по— за мурами кімнати жили кожний окремим життям, ще близькішими робило їх, коли вони зходились до купи.

Іхнє невеличке товариство було ім кутком, де панували інші закони, ніж в останнім житті. Позбавлене брехні, заздрости і злоби, воно було ім відпочинком і розвагою після негод та борні, що їх кожному довелося зазнавати. І вони сходючись, відчували це і росла їхня взаємна пошана.

Згодом вони опанували життям і шляхи іжні розбіглись. Про те, хоч час і зробив їх далекими один одному, вони ввикли вважати себе мов галуззями одного стовбура.

Отаборившись у Вербуна. Галай повісив над ворітьми будинку свою „візитну картку“— вивіску, де намальовані були два чоботи: один великий, а другий— дитячий.

У кімнаті він посів куток коло листівного столу та поставив там свої речі— невеличку скриньку з майном і таку ж з приладдям до шевста. Спав він долі на рядні, вкриваючись другим. Вечером електрична лампочка, що стояла у Вербуна на столі, освітлювала й куток і Галаєві було вільно працювати.

Все було гаразд і зручно, але перший час Галай почував себе непевно. Перш за все він приніс з собою в кімнату пахощі шкури і вважав себе за них відповідальним. Крім того майже що—дня приходили до нього добродії й добродійки замовляти взуття. Все це могло врешті роздрочити Вербуна.

А саме головне, що Галаєві випадало, працювати дома після обіда, саме в той час, коли Вербун збо теж працював, або, сновигаючи по кімнаті, обмислював свою працю. Бо зранку вони розхидились: один до університету провадити лекції, а другий до військової майстерні, де був мобілізований. А шевцювати й не стукотіти молотком було неможливо.

Він сказав Вербунові в день переїзду:

— Слухай, Левко. А я стукотітиму тобі під вухом.

Дійсно, вони сідали майже поруч, бо лямпочка була одна.

— Стукоти, співай, гвалтуй,—зневажливо відмовив той.

Він закурив і, витягнувшись на стільці, додав:

— Ти гадаєш, я багато уваги звертаю навколо? Он там,—він показав на вікно:—багацько швендяє й розмовляє, — ти гадаєш, я зауважаю? Щоб пак! Та тільки зверни найменшу увагу, так і прилипнуть... так і скрутять..

Помовчавши трохи, він зморщив обличчя.

— Це ж подібне до пастки,— промовив він похмуро:—сальце там, ідеали різні. Поластивсь — хляп! — і в пастці і брянчить на тобі який ланцюжок. Ні, під три чорти!

Здебільшого він з Галаєм не розмовляв. Іноді правда, розмірковуючи, він дивився на співмешканця довго і пильно, але так само дивився б він і на шахву. коли б та в той мент була йому на оці.

Одначе днями на Вербуна находив „сказ“, як охрестив цей стан Галай. Це траплялось, звичайно, тоді, як Вербун мав іти ночувать до Наталі.

Тоді він починав до всього чиплятись та присікуватись, немов усе навкруги зненацька звернуло на себе його увагу і дратувало. Він починав ретельно оглядати стіл, за яким працював, та, скінчивши огляд, зневажливо казав:

— Гарно зроблено! Попомучився, певно, який йолоп поки доп'яв! А ось я сижу і мені належить його праця...

Галай стукотів собі молотком або мовчки сучив дратву.

Вербун підводив до нього своє заросле обличчя та, глузуючи, пропонував:

— Ану, давай молоток, я тебе по головешці стукону...

І ніби дійсно збираючись виконати свій намір, підводився й, засунувши руки в кишені, підходив до шевця.

От ти чоботи майструєш, — провадив він:— потієш, гнешся... А якесь мурло за півроку їх зіб'є. Так чи не краще я зараз черкону тебе по голові..

Галай мовчав, бо знав, що, почувши слово наперекір, Вербун прив'язне до нього години на дві. А так він лише вилає його добре, почне гасати по кімнаті та махати в повітрі стиснутими кулаками.

І врешті побіжить до Наталі.

Повернувся Шаптала до міста з новим жалібним настроєм. Ні благання матері, ні безпешний вигляд батька, якого вже, здавалось нічого не обходило, не вплинули на Шапталу. І всі пригоди на селі були легенькою хмаринкою, що одразу ж розтанула в проміннях його душі. Від минулого лишилися затерті образи, що не викликали хвилювання.

Ім опанував щемлячий потяг до світу. Він поставив тавро на минуле і виходив у життя мов би вперше у те таємне життя, якого не знав і якому мусів віддатися. Виникали надії, легенькі, як тріпотіння крилécь бабки, невідомі доти сподівання влади над собою,—але все неоформлене, і все це ще більше турбувало його та тягнуло до людей.

Він був певний, що повинен віддати комусь своє життя во ім'я мрії. Тому то став надзвичайно обережним до себе. Мов би він лише тимчасово володів своїм тілом та думками і мусів незабаром передати їх тому, хто прийде панувати ним. Став він більше спати, ніж звичайно, хоронився від протягів, яких ніколи не боявся і, хоч було вже зовсім тепло не починав купатися.

Що —ранку виходив Шаптала з хати і блукав по вулицях. І що—більше скупчувалось на них народу, що—більше гомону й стуку нависало в повітрі, то розхвильованішим

почував себе Шаптала. Аджеж з натовпу мала вийти людина, якій він буде коритися. Він шукав. Придивлявся до облич, що миготіли перед очима, ходив довго, з вулиці на вулицю, і дріж проходила йому по тілу, коли візники гукали на нього, або дзвоник трамваю несподівано бренив йому коло вуха.

Серед юрби, в її широких хвилях, він почував себе сором'язливою жінкою, що з голоду вийшла сюди продаватись; але ніхто не запитував її, а сама вона не насмілилась ще признаватися за свій крам. І коли люди розходились з вулиць обідати, Шаптала дивився навкруги з почуттям безнадійної образи, що ворушилась, тоненька й гостра, та лескотала горло. Потім він теж ішов до-дому, виснажений сонцем, ходаниною та невгавучим галасом юрби, що ще довго бренив йому в вухах.

Тому, що він жив чекаючи, він став нервовим. Він мав одне жадання і все, що не стосувалось до того, він з розпукою відкидав геть. Так, балаканина бабусі Одарки одразу зробилась йому нестерпучою Вербуна, що забіг був до нього пошахувати, він зустрів надто холодно і гуляти відмовився, за що той послав його під три чорти і вилив на нього всю свою зневагу.

Щоб забезпечити собі спокій та відпочинок після денної блуканини, почав Шаптала

і ввечері облишати хату, повертаючись аж за північ. Ходив він на беріг Дніпра, лягав там і, силкуючись не думати, стежив, як з гасало сонце, як човни снували по річці майже без шелесту, а раптові вигуки й пісні рибалок стелились над водою повні вогкості й тепла.

А коли все стихало, коли робилось чутним, як дзюрчить вода та хлюпотить об каміння на березі -- відчував Шалтала ще глибше свої неясні поривання і тиск серця, що щеміло як легенька рана. Він пригадував минулий день, байдужий натовп і себе, що тинявся між юрбою, та почував себе мандрівником, якого блукливий вогонь без мети водить серед простору. Острах, що він під час блуканини загубить свою мрію, що вона загине, непотрібна, ніким не спізнана, обхоплював його, і, стикнувши тремтячі руки, він заплющував очі та шепотів.

— Сестро! Я готовий... Де ж ти? Не облиш, не облиш мене..

І серед стукоту серця починав відчувати теплу запашність, що повставала круг нього з землі та річки, і лилася з неба. Зогрітий нею, як покинута дитина коло теплих грудей, оп'янілий від її гущини лежав непорушно на траві, а в серці вже живилась бадьорість.

Квітнула його мрія.

Так тягнулися один за одним дні і кожний заносив з собою частину сил Шаптали.

Ранком він відводився та йшов на вулиці. І хоч було світло навкруги—все здавалось йому сірим; хоч сонце пекло—холодні струмки морозу прокочувались іноді йому по розм'яклому тілу.

По обіді він лягав і пролежував іноді аж до вечора з посмішкою непорозуміння на обличчі. З кожним часом важчало йому на душі і пуста зростала в середині, як провалля.

Він почував, що з кожним днем падав нижче, замість іти до мрії. Почував, що виснажується, а мрія блідне в його свідомості. І коли він гадав, що мрія, якій він віддається—омана,—його обхоплювала млість, тягуча, липка, що робила тіло купою тіста, а думками опановувало безволля, бо, зневірившись у мрії, він губив усе. Усе робилось нікчемним, дрібним, і шлях страждання, яким він дійшов до мрії, яскраво виступав перед його на доказ, що марні ті його псиривання.

А слідом виступало наперед питання—що робити з кремезним тілом та думками, що він їх мав? Він ніс їх, як подарунок, і ніхто не прийняв його. Навіщо ж вони?

А в тім, серед млости тіла й зневіри думок як тоненька цівочка невидимого джерела,

струмилась запашна надія. І коли почував Шаптала, що кублиться вона між думками, а тіло міцнішає від неї, — заплющував він очі і захоплено гадав:

— Сестро! Ти ще не покинула...

Але сили падали й голова палала від напруження.

І ось прийшов той день, що підтяв Шапталу.

Як звичайно, він сновигав по вулиці, напружений, самотній серед галасу мійського життя. Ходив тихо, не хапаючись; іноді спинявся і докірливо дивився на людей, що линули повз нього. В голові йому притомлено ворушилась думка, що неподільно посіла його після смерти сестри:

— Ось я, дужий... візьміть мою силу...

Несподівано він почув, як хтось назвав його ім'я. Він шарпнувся, кинувся в юрбу та допитливо зазірав у вічі перехожим, шукаючи. Серце йому задзвонило і очі стали нерухомими. Хто його кликав? Хто кликав його?

Перед ним миготіли незнайомі обличчя і жодне не відповіло на питання, що клекотіло в його душі. Він пішов на-переріз юрбі, штовхався, дерся кудись уперед, заціпивши губи. І враз так знесилів, що, хитаючись, мусів був прихилитися до паркану.

Йому стало нестерпуче задушно, хотілось схопитись за сорочку й роздерти її, щоб повітря освіжило груди. Очам стало боляче дивитись на залляті сонцем будинки, а зневіра різонула йому душу, як батіг по голсму тілі. Шантала зрозумів, що він зайвий зі своєю мрією, і ніхто не зверне на нього уваги. Він зрозумів, що люди, які сунуться поуз, не потрібують його душі.

Голова йому хилилася і коліна стали вгинатися. Коли він збагнув, що має зомліти, він пручнувся й потер рукою спітніле чоло. Всі думки йому потьмарилися, тіло боліло й до незмоги хотілося спати.

Вдома він упав на ліжко й лежав. Образа і біль за свою непотрібність обхопила його полум'ям і він з ненавистю гадав про своє м'язисте тіло, що лежало ось купою зайвого м'яса.

Над вечір він ясно зрозумів, що гасне його мрія. Він широко розтулив очі й схопився за груди: ось тут вона жила, а тепер зникла. Ось тут вона кублилась і гріла, — а тепер холодно... Він знав, що гине.

І коли почуття власного загину опанувало ним, в уяві йому виник беріг Дніпра, легенький плюскіт води і нависле пасмате небо. Він похапливо добув капелюха і облишив хату.

Була ніч і місто принишкло. Блідими плямами маячили лихтарі серед темряви, немов обриси неясних надій серед моря одчаю і суму. Незграбними скибами лежали далекі будинки, страшні, як чудо. Він ішов сам, кроки його дзвінко лунали в порожніх провулках. Здавалось, усе життя міста скупчилось в нім і він ніс на плечах його вагу.

Коли він забачив темну стьожку річки то ще наддав ходи і врешті спинився над водою. Він з жадобою озирнувся навкруги, підвів голову до неба і, почувуючи, що серце його щемить, як стиснуте побачив, що небо з хмарами, річка й земля також чужі йому, як і місто з юрбою й трамваями. Зникла вже за пашність води, що живила його ще вчора, і небо схилилось над ним, повне суворого спокою.

Шаптала сів на камінець. Він почував себе вигнанцем цього світу. Він гадав про місто, що заснуло йому за спиною, про людей, що спочивали зараз, та про себе, вигнаного й непотрібного. Що вдіяли ті люди, що віддали вони, щоб зробитися потрібними иншим, щоб дістатися життя? Невже мали вони мрію, величнішу за його? Невже кожний з тих, хто спокійно спить, зараз міг би бездоганно віддати душу і тіло, як він це жадав зробити?

— Де ти, сестро?—шепотів Шаптала:— прийди... бо конає моя мрія...

Зібравши сили, він підвівся і, простягаючи руки, заблагав:

— Сестро! Ти, що пануєш у тьмяних при-
смерках тиші! Невже правда, що смерть
руйнує душу і вселяє жах, а не радість?
Невже загасне твій образ, сестро, і засохне
моє серце, покинуте мрією?

Коли він замовкнув, навкруги було тихо.
Шепіт його благання безслідно покотився над
річкою і затоп у ній.

Тоді Шаптала опустив руки й поволі по-
чав лягати на землю ниць. Він підклав руку
під голову, почувачи, якими великими зро-
бились йому очі. Коли рукав сорочки змокрів,
він підклав другу руку, і думки його зато-
нули в сльозах.

Здавалось, що річка коло ніг його, хмари
на небі, вогкість землі та повітря—пород-
ження сліз його. І сам він пливе на хвилях
сліз.

І раптом—крик! Серед потопу сліз, що
затопив собою землю і приспав усі звуки,—
крик гнітючої розпуки чужий несподіваний
крик!

Шаптала схопився, збентежений. Крик пе-
рервався, заглушений виплеском води і Шап-
тала вмент майнув до скелі, звідки той пов-
став був, та кинувся в річку. Вода буяла там
виром і гризла виступи скелі.

Він пірнув і вирнув захлинаючись, бо чоботи його налилися водою і набрякла одяга гальмувала рухи. Змагаючись з течією, він удруге пірнув—і добув. І тому, що волосся, яке він ухопив зубами, було довге й рясне, він збагнув, що то—жінка.

Коли він виплів на беріг, тремтячий від холода й утоми, стогін зірвався йому з уст. То був крик перемоги.

Заціпивши зуби, щоб не втратити решту сили, Шаптала кинувся бігти, перекинувши жінку через плече. Діставшись кімнати, він обережно поклав її на ліжко і притиснувся вухом до її грудей: вона дихала і тихенько стукотіло її серце.

Шаптала стягнув з жінки мокру одягу, натяг на неї свою білу сорочку та щільно загорнув її в ковдру. Потім сам перебрався.

Тепер лише мав змогу придивитися до неї. Світло лямпочки падало так, що Шапталі до велося схилитись навколюшки, щоб розглянути їй обличчя.

Спершу він не пойняв віри своїм очам: Олюся лежала перед ним. Він нахилився низько до неї. І тільки тоді, коли відчув тьмяні пахощі квіток змішані з теплим подихом розтопленого воску,—зникло його хвилювання і величній подив налив йому груди.

Ширшало його серце і кожний удар його дзвонив хвалу.

Непритомніючи з захвату й утоми, схилив Шаптала голову на ліжко і заснув, посміхаючись.

Через кілька хвилин він прокинувся, обхоплений хвилюванням. Він обережно нахилився над жінкою: та ще лежала в забутті. Шаптала загасив електрику, бо заходив уже ранок й у вікні червоніло світання. Він сів у фотель і чекав.

Незабаром жінка застогнала, а потім враз схопилась і жахно крикнула, тримаючись за ліжко:

— Де я?!

Шаптала підвівся, та, бачучи, як ще більше поширились їй очі і вона сплотніла вся, пручнувшись, ніби хотіла бігти, спинився і тихо промовив:

— Не лякайтесь...

В його голосі було стільки ласки й прохання, що вона заспокоїлась і вже здивовано дивилась на Шапталу. Та раптом вона зойкнула і сховалась з головою під ковдру.

— Це ви мене... передягли?—хвилюючись запитала вона звідти.

— Я...—несміливо відповів Шаптала.

Згодом вона поволі одхилила з обличчя ковдру та, стиснувши її пучками, журно спитала:

— Навіщо? Навіщо? Нічого ж немає, нічого...

Вона дивилась Шапталі просто ввічі і той здригнув від її журби. Жахаючись, щоб вона не заридала, він похапливо наблизився стиснув руки, мов на моління, й промовив:

— Не плачте! Сльози ваші—мої сльози... Ви кажете—нічого немає... Дарма! Я піднесу вас... Я знайшов вас й не можу позбутись. Ваша смерть буде й моєю.

Жінка підвелась трохи й незрозуміло дивилася на Шапталу. Той же жахливо казав далі й нахилиючись до неї.

— Все моє—ваше і ніщо ваше не є моїм. Душа моя житиме вами і, коли ви відкинете її, вона, порожня, загине. Скільки я шукав—шукав і страждав.

Він був виснажений чуттям і словами, яких ще ніколи не вимовляв був досі і її зневажливий регіт запаморочив його.

— Порожня душа! Шукав і врешті знайшов!—жорстоко промовляла вона, сміючись:— Я чула це, не раз чула. Я досить приваблива, щоб таке чути. Одійдіть від ляща—люто додала вона.

— Не те,—прошепотів Шаптала:—не те...

Він посунувся до столу, схилився на нього й дивився у вікно.

Там бував ранок.

— Я шукав — казав він тихо, обливаючи жалем свої слова:—шукав між людьми, а вони мовчали. Те мовчання знесило мене, та я бачу, їхня мова жорстокіша за мовчанку. Бо їм непотрібна душа.

Вона зачудувалась його повільною мовою, образа її зникла і, ніби у відповідь, повстали у неї слова, яких вона досі не знала, що мала:

Я не мала нікого... А життя не любить самотніх, і я гадала, що річка милосердніша за життя.

Вона замовкла, захлинена спогадами.

Коли вона, Лася, була в останій класі школи, померла її мати. Це було чотирі роки тому. Та вона не злякалась, стала лише бадьорішою, відчувши на собі всю вагу життя. Революція скоїлась, коли вона скінчила вже школу, приборкала її й розтрощила їй пляни. Замість іти до консерв торії розвивати свій голос, вона почала викладати історію в початковій школі, а щоб здолати жити, набрала ще купу приватних лекцій. Все це було страшенно непотрібне, і неможливість віддатися тому, що її поривало, позбавляло її енергії,

гнітило до ридань. Дорожнеча росла і життя ставало жебрацьким. Що-раз більший опановував нею жах при гадці, що, поки життя вгамується мізерія існування остільки виснажить її, що вона нездатна буде підвестись до артизму. Отже й життя навіть не вгамувалось і в незрозумілому їй пориванні, тягло її наниз, і вона, врешті, пошла до річки.

Вона перебирала в свідомості свої спогади, що ожили відразу й набули фарб. Вона ніби споглядала чуже чієсь життя, страждала чужим лихом і слізьми. І через те, що воно здавалось їй чужим, вона збадьорішала.

Шаптала надів капелюха і пішов до дверей.

— Куди ж ви?—спитала Лася:—Хоч правда, вийдіть на хвилину—я розвіщу своє убрання, бач яким жужмом лежить! Воно й за день не висохне, коли так лежатиме.. А я ж повинна врешті вдягтися?

Вона весело глянула на Шапталу та, побачивши, яке знеможене й похиле в нього обличчя, зніяковіла і сказала, схиливши очі:

— Я образила вас, пробачте.. я така схвильована була.. Ми ж приятелямм будем, правда?

Правда?—теж запитав той, неймовірно.

Через чверть години бабуся Одарка вже знала про пригоду. Тремтливими руками вона

добула з глибини скрині своє дівочьке убрання та прибрала ним Ласю, як наречену до вінця.

— Невже ти, доню, топилася?— докірливо питала бабуся, вплітаючи в Ласіну косу стьожки:— гріх же то великий, дитино, перед богом... Та й перед людьми—навіщо ж марно губити таку красу? Сьогодні же підеш молитися святій Діві за врятування.

— Не буду, бабуся, сказала Лася, обіймаючи стару:— більше не буду.

Убравшись, Лася дивилась у свічаді, як м'яко лежить їй стрічка на темному всоссі, а щоки ще пашили від хвилювання. Мимоволі вона посміхнулась собі і радість життя залила її вщерть. Вона перекинула косу на груди. випросталась і переможно забренів її голос:

В чарах кохання моє дівування.

Бабуся Одарка охала здивована її потужним співом, а Остап слухав з своєї кімнати й. відчинивши вікно, вдихував у себе ранок землі.

У майстерні, де працював Галай, тимчасово припинилась робота за браком матеріалу і кілька днів він мав гулящих. Він використував їх на далекі мандрівки за місто.

Захопивши шмат хліба, він ішов берегом річки до притоки, а тоді роздягався й спочивав голий на піску. Лежав здебільшого горлиць, прикриваючи рукою від сонця очі. дивився на небо, стежив за повільною ходою хмаринок і сам, ніби відірвавшись од землі, плинув з ними разом. Так, лежучи непорушно, він брав участь у небесному русі, і небо було йому також близьке, як і земля.

Повертаючись ввечері до дому, приносив з собою жмути тирсь та квітчав ними куток над своїм шевським приладдям.

— Це рослина, якій я заздрю,—казав він собі:—воне не квітне і не вмірає. Я хотів би бути їй подібним, але, на жаль, мені доведеться померти. Бо радість життя полягає не в тім, щоб квітнути й помирати, а в тому, щоб бачити, як це роблять інші.

Беручись до шевства, він ще жив недавніми вражіннями. Він перебирав їх, сполучав, роз'єднував і почував себе між ними, як скупець біля захованих скарбів.

Сьогодні він утішався образом дівчини, яку перестрінув був на шляху. Він забачив її мельки і тому, ладнаючи підметки на великих чоботах, повинен був до болю напружити свою уяву, щоб викликати бажаний образ.

І врешті він мав його перед очима, яскравого, мов пофарбований мармур. Він тішився

ним, як розкішним подарунком, і захоплено спостерігав те, що так дужо тягло його до нього: в очах дівчини приглушено бреніли мельодії осени, коли вітер такий різкий і все-владний. Там захована була остання туга по жовклого листя, що стелиться гнити на землі. На губах їй завмер сум пишних верховіть, яких осінь розвінчує, мов королів.

Вона ніби співала колись, бачивши, як сиплються пелюстки квіток, співала, мішаючи пісню з слізьми, що котились по щоках. І ці згуки давньої пісні, отяжені прозорими краплинками, застигли їй на обличчі, сховавшись між пасмами волосся, розсипавшись по щоках та звисившись з довгих рісниць, як рухи в'язнів з-за ґрат в'язниці.

І ось він тепер пив росу її очей.

— Так,—сказав він, розглядаючи докінчений чобіт:—жінки, як і всі речі в житті, здалеку привабливі. І завдання людини,—відчутти привабливість речі, але не спокуситися нею. І я дивлюсь на жінок, щоб не перечепитись.

Опівночі прихід Вербуна урвав його міркування.

Останніми днями Вербун що-раз більше наполягав на працю. Пригода з Остапом, коли той odmовився з ним шахувати, зробила його ще більш замкненим і дратівливим. Що раз з більшою зневагою говорив він про лю-

дей, з якими йому ще доводилось зустрічатись, і частіше став чіплятися до Галая, шарпав його іноді за плече або руку і щоденно лаяв та ганьбив його за те, що той завжди стирчить йому на очах.

Шахувати Вербун любив дуже і Остапова відмова спантеличила його зовсім. Іти до когось прохати він не міг. Він навіть гадати спокійно не міг про те, щоб ще з кимсь „зв'язатись“. І він почав був навчати Галая цій грі. Але той зовсім не зацікавився нею, не виявив до неї жодного хисту, і Вербун, розлютований його невдалістю, шпурнув одного разу шахівницю до-долу і потрощив її ногами.

До Наталі він став не так часто ходити, повертався від неї що-раз розлютованішим. а сьогодні прийшов совсім безсилим.

Снаги йому бракувало остільки, що він не здолав навіть лягати і бігати по кімнаті.

— Не стукоти,—мучно сказав він Галасві:—кинь свої дурні чоботи...

Той облишив працю і глянув на Вербуна.

— Ти що—раз худнеш, Левко,—зауважив він:—це може скінчитися неписько.

— Коли мені кажуть про мою худобу,—відповів той зневажливо:—я починаю шкодувати, чому я не жінка. Ті мають певну змогу лотовщати.

Згадавши жінку, він пригадав і Наталю, схопився руками за голову і поволі підвівся на свій високий зріст. На обличчі йому відбився вираз скаженого болю.

— Вона не дійде добра,—прошепотів він:— я скалічу її... Ще слово—і знищу!

Він почав ходити, хитаючись, не відводячи рук од голови. Наталя не розуміла, що йому потрібне лише її тіло, потрібне, як шматок хліба, і він ненавидить те тіло, як і хліб, що його ковтає. А вона силкувалась прикрити своє тіло якимись серпанками, непотрібними йому, яких він рвав, скаженіючи в що-часній борні з її недоладним прагненням чистих пестошів. Вона хотіла мати до і після тіла: пестоші й дитину. Вона хотіла посісти частину його душі й посісти певно.

Йому стало душно.

— Одчини вікно,—сказав він.

Галай відчинив вікно й перехилився з нього. Перед ним лежало місто, над яким, мов очі, зорили лихтарі. Гамір і музика линули з мійського саду.

— О, чорт! Коли вони вже вгамуються,—гукнув Вербун.

— Вони рухаються,—відповів Галай—але я не цікавлюсь, коли вони спиняться і не хочу казати їм спинитися. Не варто будити того, хто спить, ! спиняти того, хто йде.

Вербун сів до столу, розташував свої зшитки і взяв перо і враз зникла музика, затерся образ Наталін: кімната розступилась і з далекої безкрайности прийшла та розгорнулася сяйлива думка. І не було світла, крім її блиску, і звуків, крім її шепотіння. Вона була прекрасна своїм колиханням і чистоті її можна було вклонятися, як богові.

А Галай слухав, як стихало в саду, і місто засипало, оповите ніччю.

Було постановлено, що Лася займе кімнату в квартирі бабусі Одарки під своє мешкання. Тоді ж Шаптала доскочив, щоб вона негайно подала заяву про вступ до консерваторії.

— Слушайте, — казала йому Лася:— мені страшно. Ви хочете до кінця врятувати мені життя. І врешті, чим я віддячу вам?

— Дарма, дарма,— посміхався той.

І вона спершу дійсно боялася його. Їй здавалося, що ця чудна людина, яка почала одразу грати виключну роль в її житті, даючи їй змогу досягти, чого вона довго марно прагнула й у чому вже зневірилась була, має з цього якусь заховану, страшну мету. Він піклувався про неї, стараючись робити все їй бажане, ніколи не турбував її й не починав перший розмови. Він силкувався

бути їй непомітним і це ще таємнішим робило його в її очах.

А в тім вона гнала від себе міркування що-до становища, в якому несподівано опинилась, і, маючи змогу здійснити свої мрії, постановила йти до них, не гадаючи, звідки повстала та змога. Вона почувала міць свого хисту, свій дужий голос, завдяки якому вона посіла майже перше місце серед співчениць по консерваторії, і що-далі то певнішим здавалось їй, що саме за голос її такий чудно прихильний до неї Шаптала, і свідомість, що він дає розвинутися її хистові, тішить його так, що він не потребує іншого за піклування й харчі.

Про те, навіть не розмірковуючи, вона враз відчула свою владу над ним, враз усвідомила, що з якоїсь причини, вона зробилася над ним королівною. І згодом її облишила цікавити причина цієї події.

Вона співала.

Шаптала ж всією істотою переживав радість заповнення своєї душі. Він почував у собі надвишок сили і не міг лишатися довго на однім місці. Йому з'явилась потреба багато ходити, вбираючи повітря в широкі груди, потреба бачити людей, бути між іми, посміхатися їм. Він відчував міць свого кремезного тіла і полюбив його знову, бо воно

знову зробилось йому необхідним,—воно повинно було працювати.

Він майже не лишався вдома. Його радість потребувала простору і часто, взявши човна, він гнав його річкою далеко проти течії, а тоді, завернувши його вниз, лягав на дно його й був щасливий, чуючи в собі биття серця і шум легенів. Кожний прояв власного життя був йому цінним, бо його життя йому вже не належало.

І тому, що він полюбив життя в собі, він любив його і в інших. Вечорами, сидю на березі річки, він помічав, що вночі життя не припиняється, а набуває лише іншого вигляду, тоншого й ніжнішого. Він дивувався вибагливості життя, силкувався обхопити його все та скупчити в своїх грудях.

Він захилювався, спостерігаючи життя в собі й по-за собою, та, почувавши, що серце його ледве стримує натиск бурхливої подяки, він простягав руки й шепотів:

— Сестро, сестро! Якої радості зазнаю я, ідучи за твоїм заповітом! Будь же благословенна благословенням життя!

А в тім треба було гадати про майбутнє. Лантух з харчами, що він його привіз колись з села, не був чарівним і тягти з нього безкрайно було неможливо. Він був уже напередодні спорожнення. Треба було працювати.

Никаючи коло річки, Шаптала надібав працю, яка його цілком задовольнила собою й тим забезпеченням, яке давала. Він давно уже бачив, що в порту вантажать зерно з берлин на вагони, а тепер зацікавився й дізнався умов. Виявилось, платили сорок карбованців з навантаженого пуда, а партія з десятиох чоловіків, могла навантажити за день три вагони по тисячі пудів кожний. Отже, виходило по дванадцять тисяч карбованців у день на душу. Цим можна було задовольнитися.

Шаптала запросився до партії, де недовхвало одного. Його прийняли залюбки заважаючи на його кременезність і силу. Взвигра у схід сонця треба було ставати до роботи.

Тепер, коли влаштування матеріального клопоту було наміченим, перед Шапталю ніби послався широкий і світлий шлях, яким він мав іти радісно й легко.

А бабуся Одарка була широко невдоволена з становища, що утворилося під її дахом. Не вважаючи на те, що в хаті побільшало однією людиною, її життя стало самотнішим. Вона торгувала, варила їсти на всіх, частогусто додаючи власних харчів до Остапових, а крім словесної, хоч і досить щирої, подяки, від ніх не мала.

Бабуся ж хотіла іншого. Їй хотілося, щоб вечорами вони посідали біля неї, а вона, в'яжучи панчохи, розповідала б їм те, що бачила й чула за день, мішаючи сучасне з минулим і майбутнім. Бо вона вже кепсько розрізняла часи і майбутнє було їй також відсним, як і минуле.

Але Остап провадив свої вечора над річкою, а Лася майже що-вечора була на концертах. а то просто до ночі гуляла і нікому було слухати бабусю Одарку.

І вона почувала себе глибоко ображеною неувагою своїх співмешканців, а тому, що не висловлювала їй й переховувала в собі, образа та робилась важкою й гнітючою.

Причину всього лиха бабуся вбачала у Ласі. Це вона прийшла втиснулась між нею й Остапом, який, доки не було цієї жінки, так уважно слухав був її розповідання. Вона відняла в бабусі Остапа і тому глуха злість повстала в тій до Ласі.

І всю ласку своєї старечої душі бабуся Одарка направила на бога та рудогокота Ковельке. Першому вона щиро молилася, а другому давала як-найкращі шматки страви, дозволяла ходити в кладовку, де кіт злизуваввершки з молока, а після дощу не випускала з кімнати, щоб не застудився бува.

А кіт, як на те, робився що-далі маніжнішим. Гарчав, коли його ненароком турбували, а коли бабуса схилялась до нього з різними запитаннями або хотіла приголубити його, він дряпався без жалю.

Вночі ж кіт розташовувався спати на животі своєї господині, бо то була найм'якша частина бабусіного тіла.

Отже приїхали батьки з села.

Шаптала що-йно повернувся з порту, чорний від сонця і пилу, як вони завітали. Він здивувався їм, бо вже їх забув і з того часу, коли бачив їх в-останнє, не згадував. Здивувався він не тому, що руки матері стали тремтячими, очі великими й полохливими, а обличчя їй порізали смуги; не тому, що батько зробився якимсь несміливим і заподлива посмішка що-раз злітала з його уст,— вони здивували його своїм існуванням, бо повстали, як привиди забутого минулого.

Вони своєю появою викликали вже зниклі спогади про страждання і смерть, а він жив і був радий. Він відчув, що вони намагаються частини його чуття, а він не здолав поділити.

Мати поцілувала його в чоло і батько посміхаючись, стиснув йому руку.

— Який ти запорошений, Остапе,— сказала мати, ледве втримуючи радісні сльози:—сядь

же біля мене! Вжеж більше місяцю не бачились... Ти не забув ще нас, Остапе?

— Забув,—відповів той.

Від несподіванки такої відповіді матері руки, що нахилили його до себе, затремтіли ще дужче і впали їй на коліна, а батько винувато посміхнувся і кахикнув.

По хвилі мовчанки мати промовила кусаючи губи:

— А ми привезли тобі харчів... Певно, всі вийшли, що взяв був?

— Уже вийшли, — відповів Шаптала.

Мати раптом обняла його й міцно притиснула до себе.

— Ти поїдеш з нами, Остапе,—вигукувала вона між виданнями:—ти будеш зі мною мій любий єдиний сину, дитино моя кохана! Я живу тобою! Я ж мати твоя! Пам'ятаєш, маленький, ти казав мамо, мамо...

І від того, що він не перечив і не рухався, вона заспокоїлася трохи.

— Коли ти будеш зі мною, я набуду сили. Ми покинемо ту хату й переберемся до нової. А то та скула мене, не пускає від себе своїм жахом... Ти не знаєш,—вона нахил лась до Остапового вуха, й зашепотіла:—Олюся там ходить кімнатами... Олівночі ходить... Ми ночі не спимо,.. Та кажи ж, Петре!

Старий Шаптала наблизився й промовив синові:

— Та ну ж бо, поїдемо, Остапе, до нас! У нас гарно буде, їй-бо!

В двері тихенько постукало і ввійшла Лася.

— Обідати, Остапе,—сказала вона, похапливо повертаючись, забачивши сторонніх.

— Стривайте! — гукнула мати: — познайом же мене, Остапе. Я досі гадала, що крім тебе з бабусею, тут ніхто не живе. Це онучка бабусіна?

— Ні,—відповів Шаптала.

Напруження опанувало всіма. Лася, перелякана, прихилилась до стінки, а старий Шаптала облишив посміхатися й став поруч з дружиною.

— Хто ж ви?—майже плачучи запитала мати, кинувшись до Ласі.

Та одсахнулась від неї й схилила очі перед її пильним поглядом.

— Я. . учусь. . . співати,—уривково відповіла вона, посуваючись до дверей.

Мати підійшла до Остапа і взяла його руку.

— Хто б вона не була, сину, я ж казала тоді тобі: вези її до мене! Навіщо ти криєшся від мене, мій сину? Я любитиму її, як і тебе.

Вона піде з нами разом... Боже, яка я буду щаслива!

— Куди їхати.—спантеличено перепитала Лася.

— До нас,—казала мати, даючи волю радісним сльозам:—доню моя, доню! Мій син полюбив тебе, а я любитиму тебе над кохання його. У мене померла дочка, а ось я нахожу другу! З вами я живу! Ми покинемо хату де примари! Геть їх!

Вона палко обіймала Ласю та цілувала її руки й обличчя.

Старий Шаптала теж взяв її руку й весело промовив:

— Та звичайно, поїдем! Чого ж там, хе, хе!

Лася перелякано силкувалась спершу лагідно визволитись від них, а далі почала дуже пручатись.

— Остапе! — жахно кричала вона: — кай пустять мене! Я нікуди не поїду! Остапе!

Шаптала силоміць одвів батька й матір від Ласі, що плакала, упавши з знесилля на стілець.

— Ми нікуди не поїдемо,—сказав він.

— Не поїдете?—грізно перепитала мати, не втираючи сліз, що котились і спинялись між зморшками її обличчя.

І не чекаючи відповіді, вона піднесла руку.

— Будь же проклятий!—гукнула вона:— будь проклятий!—син, який забув матір, що стра-

джає! Хай до смерти не матимеш ти спокою, як я не маю. Хай привиди, що мучуть мене, мордуватимуть тебе що-часно! Хай тіло твоє лежатиме не охованим і вітер хай розвіє порох проклятого сина!

Вона пішла геть. Батько ж схиливши голову, похалцем простяг Остапові руку.

— Прощай,— промовив він.

Той мовчки провів його до дверей; тоді, підійшовши до Ласі, тихо поклав їй на голову руку.

— Заспокойтесь..

Вона схопила його руку та питала, захлинаючись:

— Що ж це? Що ж це? Чого вони? Навіщо.. прокльони? Я піду... я піду звідси..

— Забудьте, сказав Шаптала:—я вже забув. Ніщо не стане між мною і вами.

Після пригоди з батьками стала Лася інше ставитися до Шаптали. Досі вона якось не надавала значіння йому самому. Вона захлинувшись улюбленою працею, забувала іноді чи існує він навіть. Він ніби вже зробив своє діло: дав їй змогу вчитися і він тоді став нецікавим.

Отже вона тепер побачила, що Шапталі вона більша за матір і батька. Вона стала придивлятися до його життя, розпитувала про нього бабусю і зробила висновок, що крім

неї Шаптала не має. Були, правда, в нього як дізналась вона від бабусі, колишні товариші, але він майже до них не ходив і вони облишили його відвідувати. Вона бачила, що все він робить про неї. Вона відчула, що в своїх грудях Шаптала таїть до неї велике чуття, і з того виникла їй насолодна задовольність.

Лася зацікавилась ним, мов побачила його що-йно. Вона помітила його величезну фізичну міць, тихий усміх, що виникав йому на обличчі, коли він звертався до неї, його мовчазність, і зрозуміла, що сам він був такий, що йому належало мовчати, а не мовити.

І все, помічене в ньому, вразило її новиною, і разом з чуттям, що він мав до неї і якого вона не здолала збагнути, зачарувало її.

Їй стало цікавим його життя до найменших подробиць. Вона захотіла знати його, як себе саму.

Вона зауважила на його запиленість, коли він повертався обідати, і запитала, в якому такому порохливому місці працює добродій інженер.

Шаптала посміхнувся.

— Порох—то дарма,—відповів він.

— Тепер всяка праця брудна,—додала бабуся Одарка:—бо праця тепер не благословенна богом.

І, не дізнавшись нічого, Лася встала од-ного ранку вдосвіта та послідувала нишком за Шапталю, що поволі йшов з порожнім лантухом під пахвою. Здивовано дісталася слідом за ним порту, а там він приєднався до гурту людей в лахміттях.

Вона ледве не викрикнула й хотіла була тікати, коли побачила, що люди ті й Остап теж, починають роздягатися. Але цікавість в ній перемогла й вона дивилась. Всі здійняли сорочки та штани, лишившись успідніх. Вона дивилась на Шаптала, не відводячи очей: груди його мов прорізані були глибокою канавою і ребра звідти випинались напівколом. Вона не уявляла досі, що людина може бути такою м'язистою. Наївть серед тих людей, що подібні були до волів, Шаптала видавався велетнем. І неясний, безпідставний страх перед його силою опанував Ласею.

Люди, голосно розмовляючи й лаючись, посунули до берлин, що стояли в штучній бухті. Там вони підкотили по рельсах вагони, вмент накинули до них східці з берлин, розбились на гуртки та почали вантажити, накинувши собі порожні лантухи на голі спini.

Один за одним вони виринали з-під льоду берлини, зігнувшись від п'ятипудової ваги, що лежала їм на плечах, підіймались східцями до вагонів і через мить повертались назад з

порожніми лантухами. І так один за одним, без спочинку, як добре накручена машина.

Лася що-раз чекала, поки підійматиметься Остап. Він майже не згинався під вагою і повертався з вагону також повільно тоді як інші, позбувшись ваги, несвідомо прискоряли ходу.

Поверталась Лася з порту приголомшена баченим і відчутим. Хвилювання опанувало нею від думки, що Остап працює на неї і його велике тіло, хоч скісно, їй належить.

Вдома її обхопив жартівливий настрій. Вона поцілувала бабусю Одарку, допомогала їй чистити картоплю й співала:

Як поїхав мій миленький
до млина, до млина...

Шаптала прийшов на обід свіжий і посмішливий. Лася не могла помітити на нім ані притоми, ані відбитку тієї сказаної праці.

Пообідавши, він посидів трохи й пішов далі вантажити до вечора. Купаючись після праці, він далеко і довго плавав, тішучись бадьористістю річки, що своєю прохолодою мов би повертала йому витрачені сили.

Убравшись він довго сидів на березі. З річкою він почував себе рідним. Ще тоді, коли, повернувшись з села, він важко відчував пустку своєї душі, вона підносила його, навіваючи своїм плюскотом надії. До неї він

приходив вночі з своїм лихом і вона зміцняла його запашністю. І тепер, після виснажливої праці, вона постачала йому сили. Вона плакала його, річка, і він був прихильний до неї.

Відтак спочивши, Шаптала пішов гуляти містом, і, як часто траплялось, перестрінув Галаю. Так часто блукали вони вдвох.

— Сьогодні день дванадцятого травня,— сказав Галай:— день, який мені варто згадати. Як раз п'ять років тому студент третього курсу фільольогічного факультету Зіновій Галай збагнув, що учитися треба лише доти, поки зрозумієш життя. А після— всяка наука зайва. Він облишив учитися. А як він ще дійшов, що всі засоби до життя однакові, то почав шевцювати, бо багатства душі він постановив переховати про себе, а оточенню давати чоботи. Так він шевцює й досі, ні разу не пошкодувавши за вдіяним. Він зрозумів тоді, що життя чудове, коли скупчити його в собі самім, і отруйне, коли віддавати себе іншим; що чуття, коли їх виявити, в'януть, мов зірвані квітки, і живуть вічно барвисті, коли їх переховати в душі. І цей урочистий день я провожу, як і звичайно. Бо що може бути кращим, коли звичайні дні остільки урочисті, що й урочистий робиться звичайним?

Вони йшли поруч, кожний відчуваючи свою радість.

Шапталі почалися казкові дні

Любов до життя запалила його і він носив скрізь з собою світло. Він забув, що-то є темрява, бо й ночі осяював блиском своєї душі.

У вечорі він, скупавшись, ішов просто додому, не лишаючись сидіти коло річки. Лася чекала його що-вечора.

Вона почала відмовлятися від концертів. Вона хотіла його присутності, хотіла розмовляти з ним, чи, краще, мовити йому, бо він був надто мовчазним. Хотіла ще більш скупчити на собі його увагу й до-щенту запанувати ним.

Шаптала сідав в улюблений фотель, в кутку кімнати. Лася присувала стілець до столу, клала лікті на стіл і, схиливши голову на руки, іноді спиняючи на Шапталі погляд, який ставав ніби засмикнутим прозорим туманом, казала, а потім мовчала, мов прислухаючись, і знову казала й мовчала.

Мова й мовчанка її були повними ніжності. І коло неї Шаптала почував себе мов на березі річки. Він почував себе то надзвичайно великим і поширеним, що до його звертаються

з молінням, то немовлятком, що йому співають колисанку.

Лася розповідала йому про себе. Вона відкривала йому своє життя з дитинства, присвячувала його до своїх найтаємніших мрій та, іноді, мимоволі показувала йому серце, що прагнуло пестощів.

Він же мовчки слухав те, не ворушучись у своєму фотелю. І не стільки хогів зрозуміти зміст її слів, скільки віддатися тому теплому легкому повітрю, що, здавалось йому, повставало з її уст. І кожне слово її було ніби пухом, що м'яко стелився йому на обличчя і груди. І іноді, почувавши себе зовсім ним засипаним, почувавши, що він мов позбувся тіла і прозорими хвилями сунеться в просторі. він шепотів:

— Сестро! Ти не мала від мене цього зачудування. Я щасливіший за тебе, і хай ще щасливішими будуть, хто піде за мною.

Зхвильована своєю мовою і його мовчанням. Лася починала уперто наvertати розмову на самого Шапталу. Вона починала казати про своє врятування. про ті простори що їй відкрив Шаптала. Вона казала, що кожною хвилиною життя повинна йому і гідна на все, щоб йому віддячити.

— Не треба, не треба, — відповідав він, посміхаючись.

— Ви кажете — не треба, — казала далі Лася:— як ви можете так казати? Замість лежати на дні річки, я їду високими щаблями. І маю підійматися ще вище.. Це ж ви, ви! І хіба я не маю нічого, щоб вам віддати?

В пориві подяки й безсилля, вона підвелася й пішла до нього, простягнувши руки. Та, діставшись його, несподівано захиталась і впала йому навколюшки, приникши головою до грудей.

— Ви не здужаєте? — злякано спитав її той:—вам негарно?

Він обережно підвів її. Вона стояла, приулившись до нього, тремтлива.

— Дякую... відповіла: — надутома... уже гаразд.

Вона приволила себе посміхнутися й вийшла.

Шаптала погасив світло, Взавтра він встане з сонцем разом і піде вантажити.

Лася ж упала на ліжку. Її душив регіт, холодний, колючий, що рвався з грудей, як оскраженілий собака. Та вона перемогла себе і трохи заспокоїлась, пригадавши, що Шаптала, як приніс був її вперше до хати, роздягав її. Свідомість, що його руки торкались її голого тіла, війнула на неї запаморочливим палом. Їй хотілось без кінця уявляти, як він

ніс її на руках, як поволі здіймав з неї одежі.

З рудим котом Ковельком трапилась пригода, що одразу переломила його дряпливу вдачу.

Зледачівши, він взяв собі за звичку швендяти до сусідського курника та виідати там крашанки. Одного разу, спійманий на місці, він був побитий нещадно. Крім дрібних ран, дві ребрі і задня нога були йому перебиті києм.

Ледве додибавши до рідної хати, забився кіт під скриню і там вилежав два дні, безутомно зализуючи свої рани. Це заняття захопило його так, що він навіть не приймав їжі.

Лежав він у своєму захистку так тихо, що бабуся й ненамислила його там шукати, і, будши певною, що кіт забіг, гірко скаржилась на його невдячність, ще глибше відчуваючи свою самотність.

Бо бабусіна спроба приєднатись до товариства Ласі й Остапа скінчилась невдачою, — за Ласею вона не встигала говорити. А сидіти й слухати, що інші кажуть, коли в самій душі повна слів. — що може бути тяжчим? Крім того, вона почувала, що між Ласею й Остапом утворюється що-раз щільніший зв'язок, а вона не здолала урвати його і вти-

снутись до їхнього життя. Відтак, вона відчула себе ім чужою і робак образи ще дужче колупав їй під серцем.

— Невдячні люде,—гадала вона, зітхаючи на самотині:—ой, які невдячні люди...

І вона останній час майже не розмовляла з Ласею, вважаючи її за єдину причину свого лиха.

Тому вона вибачала була котові його дряпанину і примхи. А тепер, коли й кіт зрадив, їй лишалось тільки молитися богіві, але самим богом вона завдовольнитися не могла. Тому вона здебільшого прохала бога, щоб той повернув їй kota, обіцяючи богіві свічку, а котові—ковбасу.

І, як кіт, прочунавшись після бійки, виліз з під скрині, схудлий і настобурчений, тягнув за собою перебиту ногу, та закричав диким пронизливим голосом, якого досі не мав,—бабуся була ошерешена його появою. Упевнившись, що ті сурелі —не примара, вона нагодувала його, перев'язала білими хусточками йому рани, розчесала йому розкуйовдану вовну і поклала на сонечку грітись, пильнуючи, щоб хто не потурбував хворого.

З новоявленням рудого kota Ковелька життя бабусіне потекло бадьоріше. Вона майже не відчувала самотности, бо кіт заповнив їй душу.

Нога котова потроху зросталась, хоч ходив він ще шкандибаючи. Проте, облишив дряпатись, коли його голубили, й взагалі набув більш поважної вдачі. Він випив ківш лиха і, можливо, котячі думки про облуду і марність цього світу повстали йому в котячій душі.

Вечером бабуся робила в подушках кубельце й клала туди kota. Нахилившись до нього, вона що-дня питала:

— Ну, розкажи, котику, що ти робив сьогодні?

І, приникши вухом до kota, вона ніби слухала його відповідь та за хвилину казала:

— Ти кажеш, мало м'яса дали... Так м'ясо ж дороге! Ти не ходиш, котику, на базар і не знаєш. Ти не знаєш, що сьогодні оточили були базар та одбирали харчі. Ай, котику, я сама ледве проскочила з ковбасами...

Так вона довго розмовляла з котом, бо їй, старій, уже не хотілося спати. І що кіт позіхав і засипав врешті, не шкодило провадженню їхньої жвавої розмови.

— Ти шевцюєш, хе, хе!—гукнув Вербун, ляскаючи Галая по плечі: ти мабуть гадаєш медалью за чоботи одержати!

Він що-йно прийшов і, засунувши руки в кишені, спинився перед співмешканцем. Було о дев'ятій ранку.

Галай зиркнув на нього й побачив йому на обличчі зневажливу посмішку і глум у блисків його очей. Вербун був у доброму гуморі, дарма, що його йому завжди бракувало, коли він повертався од Наталі.

— Ось,—казав він далі, здіймаючи чобіт з ноги:—дивись, яка дірка! На, залатай. Скільки?

— Помиримось,—відмовив Галай, розглядаючи знівичений чобіт.

Вербун засміявся і сміх його був подібний до тріскотіння сухого палива, охопленого вогнем.

— Ні, ні,—казав він, регочучись:—дзуськи! Я за послуги плачу грошима. А то, знаєш, ще доведеться мені теж послуги робити. Одну за одною, а там і закрутять люди дивись... Під три чорти! Грошима спокійніше. Скільки?

Галай сказав ціну.

— На,—промовив Вербун, добуваючи гроші.

Після він сів коло столу, закурив і знову задоволено зареготав.

— Вийшло гаразд!—гукнув він підхоплюючись і шарпаючи борідку:—коли вона почала свої антїмонї, я сказав: ще слово—й каюк

тобі! Ну, вдарив її двічі по виду... Дарма! Обіцяла мовчати надалі. Руку мені поцілувала. От, як гарно!

Він був надзвичайно радий, розв'язавши жіноче питання. Цей день був йому святковим, і йому забажалося шахувати. Але він одразу зморщив обличчя та розкуйовдав собі волосся, згадавши про недотепність Зінька що-до цієї гри.

— У, недоносок,—зле гукнув він ва Галая:—нікчемство! Коли ти навчишся вже шахувати?

Він наблизився до Галая і силоміць повернув його обличчям до себе.

— Ти посміхаєшся,—захрип він:—зажди, я повбиваю молотком фігури у твій дурний верх, а на спині виріжу тобі шахівницю!

Він сплюнув до-долу недокурок і несподівано заспокоївся.

— Подамся до Остапа,—похмуро промовив він:—а коли не захоче—уб'ю його.

Він став надягати пальто й кашкета.

— Я залюбки пішов би подивитись на цю подію—сказав Галай:—та я вже не раз бачив загубства. Бачив, як забивали з пістоля й ножем. Ножем мені краще вподобалось,—більше видовища.

Вербун подався. Ходив він швидко і завжди йшов серед вулиці, а не пішоходом. Від

швидкої ходи, поли його пальта розвіювались, а кашкет підплигував на голові.

Діставшись Остапового мешкання, він завітав у хату та спинився здивований коло дверей Остапової кімнати. Там співало:

Ой казала ж міні мати
ще й приказувала...

Не вважаючи на ранок, Остап був дома. Лася прохала його не виходити сьогодні на роботу, і він лишився.

Вербун смикнув дверину й увійшов. Спів урвався й Лася викрикнула з ляку. Гість не привітаючись і не здіймаючи кашкета, почав бігати вздовж кімнати, рухаючи руками. Потім він зненацька спинився перед Шапталюю, що сидів на фотелю в кутку, й запитав:

Шахи, Остапе?

— Після,—відповів той.

— Зараз!—гукнув Вербун:—зараз! Де шахівниця?

— Згодом, —повторив Шаптала.

— Якийсь час Вербун простояв перед ним мовчки, шарпаючи бороду.

— Не хочеш?—спитав він врешті зловісно і за мент кинувся до Шаптали, піднісши руку.

Той поволі взяв його руку й опустил геть.

— Чоррт!—захріп Вербун і вискочив з кімнати, спантеличений, що шахове питання складніше за жіноче.

— Хто це?—непевно спитала Лася, коли чути стало, як Вербун ляснув вхідними дверима.

— Співучень колишній,—відповів Шаптала:—тепер доцент математики.

— Ах, він налякав мене,—засміялась Лася:— а як ти спокійно йому руку опустив.

Вони розмовляли на „ти“. Лася за обідом якось сказала Остапові „ти“ і так лишилось.

— Ти мабуть дужий, Остапе?

— Дужий,—тихо, ніби соромлячись, відповів той.

Побори мене, Остапе! Давай поборе-мося,—напружено сміючись промовила Лася, підходяючи до нього.

На що?—здивувався Шаптала.

Обличчя їй потьмарніло. Вона раптом одійшла до вікна і замугикала напівголосно якийсь мотив.

— Я так утомлено себе почуваю,—мляво сказала вона за хвилину:—я так притомляюсь останній час.. не знаю, через що..

Вона повільно присунула стілець до його фотелю і сіла. Потім, несміливим рухом обняла йому шию і з тихою посмішкою схилила голову йому на груди, заплющивши очі. І

несподівано почала тискатись до нього, шепочучи:

— Остапе, Остапе...

Той став неймовірно визволятися з її обіймів, почувавши, що брудним холодом пашисть йому її шепіт. Та як він мав звичку не застібати комір сорочки, вона, затремтівши, припала до його грудей губами й почала цілувати.

— Невже?—безсило прошепотів Шаптала,

— Так, Остапе... так, Остапе...—шепотіла Лася.

Вона облишила свій стілець і майже сиділа йому навколюшках. Вона, хапаючись, то гладила йому волосся, то цілувала шию, то замірала в тремтінні, припавши йому на груди.

Облиш мене, облиш,—розгублено промовив він і огида зморщила йому спокійне обличчя. Він став незграбно пручатись, але йому остільки забракло сили, що боляче було ворушитись. Врешті вона, виснажена, розв'язала свої обійми і Шаптала важко підвівся. Лася ж у нестомі впала на порожній фотель.

Він спинився серед кімнати. Він почував, що хвиля багна захлеснула його і огида вив'ялила йому тіло.

Лася теж за мент підвелася і з радісною посмішкою пішла до нього, простягаючи руки. Він одійшов назад і прихилився до стінки.

— Ідїть.. ідїть геть,—прошепотїв він.

І, поки вона стояла в неймовіррї, він вийшов з кімнати й посунувся вулицею. Через кілька кварталів він спинився й замислився. Йому було холодно; він їжачився і тер собі руки. Коли він згадав про свою кімнату на Борисовській, таку теплу, маленьку напівтемну кімнату, він жагливо забажав там бути.

Але там господиня з жалем заявила йому, що кімната його вже з місяць, як зареквізована якимись військовими, приладдя його побите, а книжки частиною пограбовані й покурені, а частиною лежать у неї в коморі.

— Ви б забрали їх, Остапе Петровичу, прохала господиня: одне те, що можуть вони загинути, а друге—мені всю комору посіли. Нема де глечика поставити.

— Добре, — відповїв Шаптала.

Він сїв. Господиня запропонувала йому чаю. Він погодився й випив дві шклянки. Потім підвівся й вийшов.

Що кімнату йому було реквізовано, ще більше наддало йому безсилости й байдужжя. Не хапаючись він вийшов за місто, пройшов полем і ліг у жито. Йому було холодно. Від холоду в ньому заніміло все.

Над вечір повернувся Шаптала до хати і сів на ганку. Бабуся Одарка, забачивши його, викрикнула з ляку і, роздивившись, оскільки зморщилось і звисло йому обличчя, перехрестила його тремтячою рукою.

Вона за руку повела його в господу. Там добула з мисника пляшку з свяченою водою, налила шклянку й дала йому випити. Він випив.

— Отак краще, синку, — гомоніла вона: — а та пішла... Зібралась, — та що їй і збиратись — нічого не має, — та подалася собі. Не попрощалась... Та й краще — на що вона нам? На що нам її пісні? Лиха вона нанесла нам, лиха. . Ти не знаєш, котик був ледве не помер, ковбаси мої гірше йшли і мене, стару вона не шанувала... Та й ти, нівроку, став був чудний. Не то, щоб побалакати зі мною як раніше... А все через неї... А тепер, хвала Господеві, заживем...

— Так, так, бабуся, відповідав Шаптала: піду я спати...

— Спочинь, дитино, та й мені час.

Вона нахилила до себе його голову, перехрестила й поцілувала. Потім почала шукати kota по закутках.

Шаптала пішов до себе в кімнату. Його не цікавило, чи була тут Лася чи її вже не було. Чи то від присмерок, чи то від втоми,

він не так виразно почував той шар липкого багна, що обліпив йому тіло, обважнив його й зробив безсилим. А вдень він так яскраво відчував бруд, що поглинув його, як тягар. Бачити своє тіло було йому мукою, і він там, у житі, заплющував очі.

Він зазнав цього дня те, що й не уявляв ніколи. Він зазнав болю від свідомости, що тіло його—м'ясо, купа м'яса, нависла на маслаках, м'ясо, що обхопило його з усіх боків, і він почував себе у в'язниці, огидній в'язниці живого м'яса.

І коли зрозумів, що той липучий бруд, що він його на собі відчував, є його власним тілом,—ще більший холод і жах запанував ним. Бо бруд можна було б одмити, а тіло—ні. Він коцюрбився, бгався, згинав ноги й руки, щоб поменьшити своє тіло, а воно нило, тремтіло і ще більш відчувалось.

Він блукав увесь день, не здолаючи лишитись довго на місці. Бо місце, де він спинявся, здавалось йому загідженим дотиком його тіла, і він хапливо йшов далі, несучи на собі свою в'язницю й бруд.

І тепер, коли пітьма захвала йому від зору його тіло, він почув себе вільнішим і спокійнішим. Він стояв нерухомо серед кімнати і мороз заснував його непрозорим

павутинням. Коло він почув, що мліє і хитається, він дістався ліжка й заснув.

Ранком його розбудила бабуся Одарка, щоб доручити йому догляд за котом і будинком. Він уважно вислухав її вказівки і, коли вона зникла, вийшов зачинити віконниці своєї кімнати. Йому спокійніше було в напівтемряві.

Відтак, він сів на свій фотель і замислився. Він перебрав у спогадах свої вчинки, заглиблювався в минуле і що раз жорстокіша туга стискувала йому серце. Він гортав ті дні, яких провів з Ласею, і вони не здавались йому тепер світлими чи щасливими, — бруд лежав в основі їх, бруд, якого він не помічав і який раптом виявився. Жаль повстав у ньому, бо спогади показали йому марність його намагань.

Він не винуватив Ласю й навіть мало спинявся на її вчинку. Вона прийшла від життя, яким він засліпився, якого не зрозумів і яке його ошукало. Вона принесла життя. І він гадав про життя, а не про Ласю.

Він ішов був чистий, а життя споганило те, що він ніс. Воно війнуло смородом йому в душу, воно розтрощило там образ, якого він мав був. Тепер він не мав уже його. Тільки згадки, тільки порожнеча на місці, де він стояв був, лишились від образу, що грів його колись. Душа його була руїною, душа його була купою трісок.

І що він сам був частиною брудного життя, завдавало йому лютого болю.

— Сестро, сестро!

Він голосно промовив ці слова і вони чудернацькою луною покотились порожнім будинком. Він же слухав, чи не спалахне искорка йому в серці від цих слів, чи не порскне тоненькою цівочкою живуча вода йому на душу. Але душа його була подібна до порожнього будинку, що його кинув мешкамець на виробляюче.

Він заговорив тоді, захлинаючись від мови й чуття:

— Сестро, де ти? Сестро, дивись, я ішов за твоїм заповітом... Де ти, сестро?

І, кличучи сестру, він пригадав запашність квіток і свічки, що танули коло столу. І враз підвівся, облишив будинок і подався за місто. Там, на ланах, він нарвав купу квіток і приніс їх назад в оберемку. І, знову сівши, з тихою посмішкою став виплітати гірлянду. А скінчивши, оповив нею стіл й запалив у головах свічки.

Потім, схилившись навколяшки, слухав, вдихуючи на повні груди тьмяну запашність. І, в темній кімнаті, почув він присутність смерти, що коливалася в повітрі. Це коливання як оманливі хвилі невидимої води, змивало з нього тіло, і він почув себе вільним,

як ніколи. Він почув що з'єднується з повітрям і лине в обіймах смерти серед кімнати, напахтеної квітками і воском.

— Сестро кохана,—шепотів він:—я піду до тебе бо в тебе воля, а тут в'язниця.

Він підвівся спокійний. Він знав уже свій шлях.

Шапталою запанував спокій.

Це був спокій непорушний, цілковитий. Спокій, що походить з певности, що підносить над життям, його пригодами й сутичками. Спокій з свідомости, що ніщо не здолает спинити на шляху до мети.

Він облишив ховатися від світла. Бо світло, рух і люде не здолали вже проникнути йому до душі та счинити там розгордіаш. Життя точилось круг нього, як вода коло скелі, що стоїть непорушно й не перепускає хвиль у свою кам'яну середину.

Ранком з наказу бабусі Одарки він ходив до річки по воду, бо мійський водоспад попсувався на час. І коли він проходив місто з коромислом через плечі, то почував себе серед людського хвилювання тимчасовим гостем у нецікавій господі. Потім він рубав дрова на плитку й полов город у дворі. Все це з наказу бабусі Одарки.

Квітки же він полюбив до божевілля. Він наносив їх лантухами разом з пахучими травами степів, і його кімната була прибрана, як на Зелені Святки. Упоравшись з господарством, він сідав у фотель і, накопичивши собі квіток на коліна, ворушив їх, поринаючи в їхню запашність, бо вона зміцнювала йому докіль і в гущавині її народжувалося йому передчуття країни, де панує його сестра, де він позбудеться свого великого, дужого, огидного тіла. І ментами з цих хвилин він уже облишав його та разом з пахощами кублився по кімнаті в повільних руханнях.

Підвівшись, він одчиняв вікно і ставав коло нього. Він дивився просто перед собою і будинки, ставши прозорими, не стримували йому погляду, що, перейшовши світло дня, затоплювався у темряву, де не було ні світла, ні тіла.

Приїздив батько.

— О, як гарно в тебе, Остапе,— промовив він, зайшовши в кімнату:— трава, квіти... Здоров був! Чи не пізнаєш?

— Пізнав,— відповів Остап, не підводючись з фотелю.

Старий походив по кімнаті, а потім сів коло сина й сказав йому з ляком:

— Сину, що ж це таке, га? Вона ночами не спить, вдень гвалтує, ходить розпатланною, а я тиняюсь по сусідах за Христа-ради... Ми старці, Остапе... Я прийшов раз був до неї, кажу: Василю, я піду повіюсь... А вона мені заборонила. І тебе, то клене,—ой, як клене!—то впаде навколюшки й благає повернутись..

Батько надсилу посміхнувся.

— Га, Остапе? Може поїдемо оце? Мати простить.. Замордувала її Олюся. Здається їй, що вона блукає вночі і хоче чи то кров висмоктати, чи в домовину до себе зтягти... Га, Остапе? Може подамося?

— Я нічого не хочу,—відповів той.

Старий осунувся враз і поменьшав.

— Я ж казав їй, що не варто мені й їхати,—прошепотів він.

Вони склкісь просиділи мовчки, а потім батько підвівся.

— Он воно як,—промовив він, несміливо посміхаючись:—ну, прощавай.

Він простяг синові руку; той дав йому свою і старий пішов геть.

На обід повернулася бабуся Одарка з своїми кошиками. Вона швидко наладнала страву та нагодувала Остапа й kota Ковелька.

А ввечері бабуся зайшла до „празникової“ кімнати, як називала вона Остапову, і там, сівши коло Шаптали, почала нанизувати

ниточки й оповідання. Ці години вечірньої балачки давали їй таке задоволення, що вона ладна була б вдвічі напружувати свої старечі кістки, тягаючи важкі кошики, аби його дістались.

Кіт Ковелько не бував присутнім на цих бесідах. Він мало цікавився бабусіною душею й вечерами, що-йно оговкався після каліцтва, тікав з хати в садок. Він знюхався з кішечкою з сусіднього двору і що-вечора викликав її під вікном чи прохливим нявканням чи з невдоволеним бурчанням. Коли та приходила, вони починали пирскати вдвох, шипіли, дряпались та гасали за кущами. Між іми розпочалось справжнє кохання з ревнощами, жартуванням і бійками. Все це, звичайно, було котяче.

Сьогодні бабуся розповідала з великим задоволенням таємницю, що їй пощастило почути на базарі. Свята людина, що живе за містом, у печері, дійшла врешті розуміння самого слова „Махно.“ Воно складене так, як оті большевицькі чортовиння, яких і не вимовиш на тще-серце. І от свята людина дізналася, що літери його означають: „Михаїл Александрович Хазяїн Нашої Отчизни.“

Праця Вербуна посувалася швидко. Останнього розділу „Трансцендентальної математики“

він написав уже половину. Це була його друга велика праця. І що-більше вона посувалася до кінця, тим виразніше повставав йому плян третьої, а саме: „Проблеми варіаційного рахування.“

І тому, що мозок його був повним, він звичайно був у доброму гуморі, посміхався, багато курив і до всього ставився зневажливо. І Наталя була покірливою. Істи і курити було що. А от шахи.

Бажання пахувати труїло йому хвилини відпочинку. І часто нестримана злість повставала йому проти нетямучого Зінька. Він іноді підходив до шевця і жорстоко штовхав його під бік.

— Що таке?—здивовано питав той, ледве не давши сторчка.

— За шахи,—коротко відповідав Вербун.

І від того, що Галай починав посміхатися, Вербун патрав собі волосся, бігав по кімнаті, лаявся й загрожував зарізати співмешканця, а труп його викинути на подвір'я.

В такі менти його думка природньо зверталась на Остапа. Той сказав: після, згодом. Коли ж те „після“ буде? Чорт би взяв того Остапа!

Одного разу він голосно заявив:

— Піду до Остапа. Пора вже, мабуть.

І Галай захопився з ним іти. Але встигнути за Вербуном бракувало можливості: той вийшов на середину вулиці й майнув так, що через мент його кашкет уже плигав на другому кварталі.

Коли Галай дістався Остапової квартири, Вербун уже переможно розташовував фігури на шахівниці.

— Ти принципово не голишся, чи так?— запитав Галай, забачивши Остапову бороду.

— А-а-а,—протягнув той.

Галай зліг на ліжку й замислився. Сьогодні він брав участь у комуністичній маніфестації, яко робітник певної професії. І те, що бачив він тоді й чув, почав тепер виявляти перед очима.

Згадуючи маніфестацію, він слухав, як шумували круг нього. З незграбного тупотіння він виловив ритм і од себе вклав гармонійність у рухи людей. Перед заплющеними очима йому була вже не різнобарвна юрба з гострими рухами, а величезний казковий балет, люди в убраннях, що до найменшої хвилястости підкреслювали плинні риси їхніх постатів, жінки і чоловіки в плавких руханнях наближались одні до одних, як хвилі зливались, шалено крутились буйним виром і враз, як бризки, розсипалися знов— жінки з облудливими посмішками, а чоловіки з полум'ям

незавдоволення на обличчях. І знову починалося повільне, жагуче наближування...

Галай напружено ловив згуки музики, якій скорявся утворений ним балет. Почувались згуки тромбона, але такі далекі й неясні. Ось враз озвалися фльоти передсмертним тріпотінням заляканих чайок і, мов білі покришечки хвиль, поплинули над усім згуки скрипок. Різко крикнули кларнети радістю буревістників і нестерпуче настирливо, як напруження морської безодні, завив контрбас. І був ритм-болісні й люті удари хвиль об загартовані скелі, і все частіші й грізніші, оскаженілі й безглузді...

Коли він прочунявся, шахмачі вже скінчили.

— Ти давно не торкався їх,—уважно казав Вербун, задоволений перемогою: тому й мат тобі. Тобі треба вправлятися... Правда, нема з ким... Гм! а ти спробуй сам-собі,— може вийде. Я пробував—не вийшло..

— Так, так,—ніби зрадівши промовив Шаптала:—я спробую...

І надалі, впоравшись з господарством, він розташовував шахи і гуляв сам з собою. Він почував себе мандрівником, що, опинившись на далекій станції, оточений чужою обстановою, має чекати жаданого потягу. А чекання нудне, і треба було чимсь забавитись.

Бабуся Одарка все в'язала свої панчохи. Виявилось, що в'язання панчохів — необмежене і вдячне поле праці. Скільки не вив'яжеш, можна до вив'язаного додати ще одну пару.

А надто коли оздобити працю добірною розмовою в доброму товаристві. Робиться тоді легко жити і лихо, що його маєш, забувається.

Так казала бабуся Шапталі. А той, присунувши до фотелю шахівницю, замислено ворушив фігури на ній та відповідав майже з поправними перемижками:

— Авжеж... звичайно... так, так..

Іноді приходили Вербун та Галай. Перший сідав за шахівницю, а другий на ліжку бавився свіми вражіннями.

Бабуся Одарка що-раз була невдоволена їхнім гостюванням: вони заважали їй розповідати Остапові про дорожнечу та інше, чого в неї було багато, як грошей на поторжі.

168

296

296

У-С-Р-Р
В С Е У
Н Р Л І
Т К О М

Худ. Сен. Голов-
політосвіти

